Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл апрель 10 вторник № 83 (14283)

1925 чылда үндезилеттингеН Өртээ 3 хөп.

Часкы хову ажылдарынга белеткел — хүннүң айтырыы

АГРОНОМ, ҮРЕЗИНИҢ БЕЛЕН БЕ?

Аъш-чем хандырылгазынга өң-ве кол черни чер ажылының продукциязы өлүүр дээрзи кымга-даа билдингир. Бо талазы-биле бистиң республика бодунуң негелдезин хандырып шыдавайн турар. Өң ылаңгыя өткен чылын тараа, картофель, ногаа алырының, оларны күрүнеге садарының планнарын чедир күүсетпээн бис. 1990 чылда планывыс улуг: күрүнеге 30 муң тонна тарааны, 9,7 муң тонна ногааны база 9 муң тонна картофельди садар. Ам бо сорулганы күүседириниң бир чугула үе-чадазы келген. Удавас часкы тарылга өгелээр.

Чаагай дүжүттү алырының бир ынаныштыг магадыллалы — шынарлыг үрезин. Амгы үеде бистиң республиканың ажыл-агыйларында бар үрезинниң 85 хуузу чогуур негелдеге дүгжүр, ооң 39 хуузу бирги, ийиги класстыы бооп турар. Ниитизи-биле 39148 тонна үрезин бар, ол дээрге планның 96 хуузу-дур. Сөөлгү дөрт чылдың дургузында бир гектардан 8,4 центнер тараа культураларын ажаап алган бис. Ооң бир чылдагааны болза, үрезинде.

Кандыг үрезиннинг сен, ындыг дүжүттү алыр сен деп чугааның тыптып келгени таварылга өвес. Бистиң чамдык агрономнарывыс ооң шынарынче өвес, а сан, тонназынче сагыш салып турар. «Шекпээр», «Сүт-Хөл», «Енисей», «Кызыл тук» (Каа-Хемде), «Коммунизмниң херели», «Ак-Туруг» база Карл Маркс аттыг совхозтарның агрономнары, хову бригадирлери өткен күзүн үрезин кылыр тараазын чаңгыс катап аштап арыглаап, ооң складтап алган хевээр.

Бистиң республикада Күрүнениң үрезин инспекциязы бар. Ооң специалистери үрезинни канчаар арыглап аштаарының дугайында сүмелерни ажыл-агыйларга берген, бо ажылда шыңгыы четпестериниң барын чүгле совхозтарның удуртукчуларынга, специалистеринге өвес, харын районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, райкүүскомнарның удуртукчуларынга бижимел-биле дыңнадып, чогуур хемчегленни алырын дилээн турбуже, чогумчалыг хемчегленни албаан. Ажыл-агыйларның тараа складтарында, шаңнарында материал-техниктиг база кошкак, ол ышкаш үрезин белеткээрин өйшаанда организастааваныңдан ам четпестер хөй боол турар.

Үрезин кадык болур ужурлуг. Ынчангаш ону хоранаарының ужуру-даа ында. Бо ажылды база-ла ёзу барымдаалап чорудар таварылгалар барындан ам «Ак-Туруг» совхозта 186 тонна үрезин өртттеңнээр аарыг болган. Ол дээрге хоралыг аарыг, аңаа алыскан тараа-ны чүгле кижи чип болбазындан аңгыда, ону малга безин берип болбас, хоранның.

Час дүжүп, чылый бергени-биле хөлбаштыр ам үрезинни хоранаарынга дыка таарымчалыг үе келген. Ынчалза-даа чамдыктарывыс олче сагыш салбайн турар. Техниказын безин белеткеп албааны хыналдадан илерээн. Агрономнар, бригадирлер чүге мынчага оожум чорып турары билдинмес.

Бисте «Үрезин» дээр өртем-бүдүүлге системазы бар. Ында төп районнардан өлүүн каш ажыл-агыйлар бактаап турар. Амгы үеде оларның тараа үрезининиң 88 хуузу негелдеге дүгжүр, а бирги, ийиги класстыы 52 хуу. Ол системаның бир кол сорулгазы болза, республиканың ажыл-агыйларын шынарлыг болгаш өрте быжар үрезиннер-биле хандырары. Олар өскелерге үлегер болур ужурлуг. Ындыг турбуже, «Россия», «Өөк», «Ленинчи орук» совхозтарда үрезин куду шынарлыг, боктуг-чамныг болуп турар. Ол дээрге харыысалга чок чоруктуң түннели-дир.

Картофель үрезини чедишпезинден чылдың-на түреп турар бис; ону харын боттарывыска тарып, четчелеп алырының улуу—чылыг черлерден, даштыкыдан безин ап турарывыс чажыт өвес. Улуг өртек-биле тып, садыңалган үрезининге үндүрген чарыгдалды безин дуглай албас таварылгалар бар. Чижээ, өрткен чылын «Хөндергей», «Мурнакчы» совхозтар ынчанган. «Барлык» совхоз картофельди тарып өстүрер талазы-биле шору дуржулгалыг, ажылы түүнелдиг-даа. Ол хиреде 1989 чылда ук ажыл-агый Саян ындыдан 19 муң рубль-биле картофель үрезини садып алган. Бо чылын харын боттары үрезинниг болганы эки-дир.

Картофель үрезини чедишпейн баарының бир кол чылдагааны — ону ажаап, шыгжап турарывыстан хамаарыжыр. Складтар, шыгжамырлар соок, ында температураны хайгааравас, ооң аңгыда, үрезин кандыг чыдарын өйөлеп хынап турбазывыста. Картофель доңуп үрелип турар. Ол ышкаш бистиң чамдык совхозтар картофель үрезинин шуут хоранна-вас-даа таварылгалар бар. Хоранаар-даа болза шынары багай. Ынчангаш янзы-бүрү аарыгларга таваржыр. Ол дугайын үрезин инспекциязы чылдың-на дыңнадып, ажыл-агыйларның удуртукчуларын, агрономнарын сагындырып турар, чогумчалыг түннел-даа чок боор-дур.

«Бай-Тал», «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы», «Коммунизмниң херели», «Саян», «ҮТКА 25 чылы» база ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарның картофель шыгжаар складтары соок, негелдеге таарышпас. Ону белеткеп кылып алырының аргазы бар. А организастап, сагыш салыптар кижи чок боор-дур. Үрезин дээрге хамыктың мурнунда агрономнуң кылыр, организастаар, харыылаар ажылы.

Бо чылдың часкы тарылгазынга картофель үрезини 8993 тонна негеттиниң турар, а херек кырында бо хүнде ооң чүгле 48 хуузу бар. Канчаарыл? Үрезин чок дээш олурар өвес, тыптынар-ла, тыптынар. Мында ийи арга бар: чоннуң хуузунда ажыл-агыйында артыкшылды, ийиде, Саян ындыдан диленир. Бо таварылгада олутта олча чок.

Амгы үеде совхозтар часкы тарылга өгелээгиже чедир бар үрезинни бүгү талалыг белеткээр ужурлуг. Үе бар. Үрезин арыглап, складтарга, шаңнарга ажылдаар улус өмчи шинчилгезин ыяап-ла өрткен турар ужурлуг. Оларга өргежок чүгула бүгү-ле чүүлдерни — тускай хептерни, респираторларны бээр. Үрезин хораннаар бүдүмелдерни баш удур-ла тыптынып алган турар ужурлуг. Ажылдаар улус ыяап-ла сургаалданы өртөр, оларны өөредири албан.

Бисте амгы үеде Агроүлетпүр өвилелин өртем талазы-биле хандырарының программазы бар. Ол дугайында чоокта чаа тускай хурал база болган. Үрезинниң шынарын өкижидер, ону шилир дугайында аңаа база аажок шыңгыы чугаалашкан, сорулгаларны тодаткан. 1990—1995 чылдарда «Лютесценс-25» деп кызыл-тас үрезинин «Россия», «Кызыл тараачын» совхозтарга, «Тулунская-12»-ни «Революцияның чалбыыжы», «Хадың», «Өөк», «Саян», «Улуг Октябрь», «Ленинчи орук» совхозтарга база «Сосновское» дуржулга-бүдүүлге ажыл-агыйының шөлдериңге ажыглап өгелээр. Ол талазы-биле агрономнар өң улуг харыысалгалыг.

Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, үрезинни өкижитпес болзувусса, черге ёзулуг өө болур, ооң чаагай дүжүт дугайында чугаалаан-даа херек чок. Чеченчидип чугаалааргa, агроном кандыгыл, үрезин база ындыг болур.

Седен ХЕРТЕК.

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң АКШ-ка аян-чоруун бо чылдың май—июнь айларында эрттирер дугайында дугуржулганың чедип алдынганы делегейниң хөй-ниитизиниң кичээнгейиниң төвүнде турар. Ол дугайын өткен неделяның төнчүзүнде болуп өткен брифингте ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунуң Информация эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы Ю. А. Гремитских дыңнаткан. ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзениң Вашингтонга кылып турган чугаалажыышкыннары доозулбайн турда-ла, ындыг дугуржулганың чедип алдынганын бүгү делегейге чарлап дыңнатканы чугула делегей айтырыгларын чогуур үезинде чугаалажып көөрүнге ийи таланың кайы хире сонуургалдыг боор турарын херечилеп турар.

Күрүне удуртукчуларының аян-чоруктарының дугайын чугаалап тура, Польшаның Президентизи В. Ярузельскийниң Совет Эвилелинге кээр деп турарын делегейниң массалыг информация черлери база-ла кончуг кичээнгейлиг хайгаарап турар деп медеглээн. Ийи чурттуң кайызында-даа боор турар политиктиг, экономиктиг болгаш социал чаартылгаларның үезинде болур ол аян-чорук онза ужур-дузалыг. Полин удуртукчуның аян-чоруунуң үезинде чүгле ийи чуртка эвес, а делегей амыдыралынга, чүнүң-даа мурнунда Европада боор турар болуушкуннарга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле санаал-онал солчулгазы болур деп, ол дыңнаткан.

ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунуң Латин Америка чурттарының талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Я. А. Бурлай брифингге чүве чугаалаан, америк «ТВ—Марти» дээр телестанциниң Кубаже дамчыдылга кылып эгелээнин буруу шапкан.

(СЭТА).

КОМИССИЯНЫ ТУРГУСКАН

Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының талазы-биле адаккы комиссияны чурттуң парламентизинде тургускан. ССРЭ-ниң Дээди Совединин Националдар Совединде тургустунган ук комиссия чурттуң автономнуг тургузугларының чонунуң эргеажыктарын парламентиге төлөөлөөр болгаш камгалаар. Ол айтырыг талазы-биле ийи адаккы комиссияның ажылдап эгелээнин чамдык кижилерге билдинмейн баар чадавас. Ынчангаш ук комиссияларның ажыл-чорудулгазының дугайында тайылбыр бээрин СЭТА-ның корреспондентизи чаа тургустунган комиссияның даргазы, ханты чогаалчы Е. Айпинден дилээн.

Ооң чугаалааны болза:

— Ийет, ындыг бооп чадавас. Мооң мурнунда тургускан комиссияны ССРЭ-ниң улус депутаты Евдокия Александровна Гаер баштап турар болгай. Ол комиссия бүгү эвээш санныг улустарның амыдырал-чурттаргазынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп турар. Ынчаарга чаа тургустунган комиссия чүгле Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр хүлээлгелиг. Соңгу чүкте чурттап турар улустарның төлөөлекчилериниң он ийи кижини комиссия кежигүннериниде соңгаан. Шиитпирлээри негеттинип келген хөй санныг айтырыглар комиссияның мурнунда турар. Ол черде чурттап турар улустарның ажыл, амыдыралы, оларның чурттап турар черлериниң экологтуг байдалы, хөгжүлдезиниң келир үези дээш ооң-даа өске айтырыглар бар.

Комиссияның кол сорулгазы — ССРЭ-ге бүгү улустарның херек кырында деп эргезин чедип алыры. Амгы күрүне-административтиг хуваалданы алыр болза, бир улус республика деңнелинде хөгжүп турар, а өске улус автономнуг тургузутда хөгжүп орар. Ол-ла республиканың автономнуг тургузуунда.

Мен Ханты-Манси автономнуг округтуң чурттакчызы кижи мен. Мээң бо «бичии Төрээн чуртум» дескээр болгаш экономика талазы-биле-даа алыр болза, чамдык республиканың ажыл турар, ооң иштинде эвилелдешкен безин республиканы.

Ам 1922 чыл эвес-ле болгай. Ынчан биче алы эвээш санныг улустар социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалы-биле күрүне тургузуглуг бооп шыдавас турган. Амгы үеде турып турар автономня бо хевээр моон соңгаар хөгжүп шыдавас, ол бодунуң төөгүлүг ролюн күүсеткен.

Ынчангаш бистиң комиссивыс совет федерацияны, чүнүң-даа мурнунда автономияны сайыраңгайжыдар ажылдарга киржир хүлээлгелиг. Чижээ, автономнуг округтарны орнунга автономнуг областарны тургузары дээн ышкаш айтырыгларны бүгү талалыг өөренип көрүп турган, хоойлужулуп болур. Бүгү административдевискээр тургузугларның эргелерин деннеп быжыглаары кончуг чугула.

В. ЗЕНЬКОВИЧ.
СЭТА-ның парламент корреспондентизи.

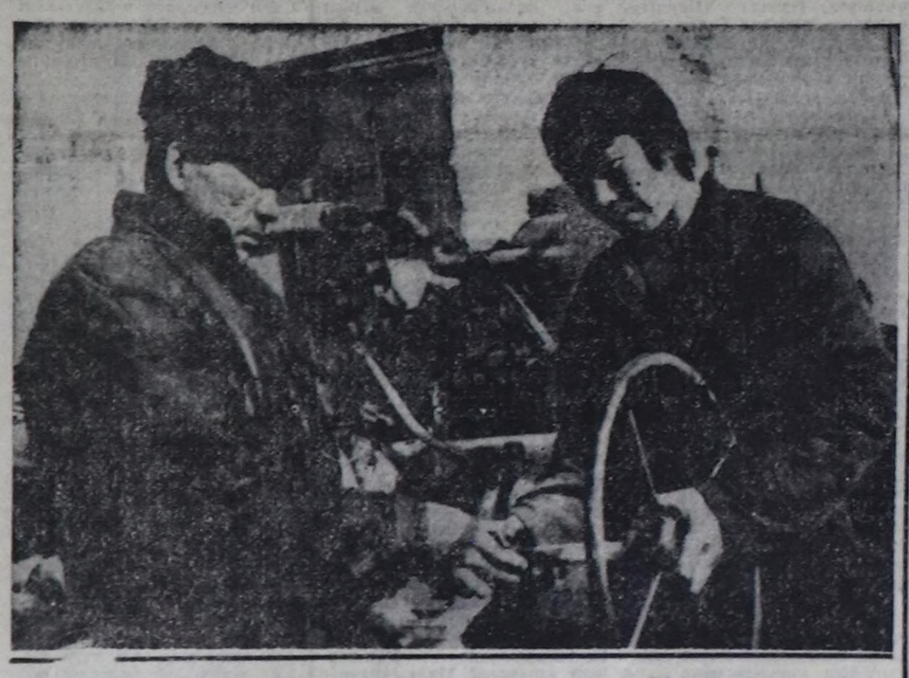

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунда

Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң хуралы болуп эрткен. Аңаа бир дугаар айтырыг — Тыва АССР-ниң Дээди Совединин чедиги чыыжының бирги сессиязын белеткээр болгаш өрттирер талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан тургустунган оргкомитетти тургузар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар илеткээн.

Улус депутаттарының район, хоорай бөлүктериниң чөвүлел хуралдарынга соңгуттурган Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан 26 кижи составтыг оргкомитетти тургускан. Ооң даргазынга Д. К.-Х. Ооржакты, оралакчызынга Н. А. Жогольду, секретарынга М. С. Козловту соңгаан. Оргкомитет сессияга ажылчын документилерниң төлевилелдерин белеткээринге, хүн айтырыынга киирер саналдарны ажылдап кылырынга, Түр регламентини, сессияны канчаар өрттирери, сессияның ажылчын органнарының персоналдыг составының талазы-биле санал-оналдар киирерин өөренип көрүнүң талазы-биле белеткел ажылдарын чорудар.

Ол-ла хуралга Тыва АССР-ниң Дээди Совединин баштайгы сессиязын белеткээринің болгаш өрттирериниң талазы-биле, оргкомитетке дуза чедиреринің талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан.

1990 чылдың март 4, 18-те болуп эрткен Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түннелдериниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороковтуң илеткелин дыңнаан.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының өрткен соңгулдаларының талазы-биле дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң секретары В. С. Кажин-оол кылган.

Улус депутаттары болгаш соңгукчулар айтырыгларны база саналдарны оргкомитеттиң удуртукчуларынга хуулда, ол ышкаш даргазынга — 2-31-26, оралакчызынга — 4-12-34, секретарынга — 2-47-96 телефоннарны дамчыштыр киирип болур.

— Бисте машиналарны септээр автослесарьлар бар. Олар шуут сандан үнген техниканы селип турган, коңгүс чаа ышкаш кылдыр кылып каар улус болгай—деп, кады чораан инженериивне чугаалай-дыр.

«Хемчик» совхозтуң машина-техника тургузар херимниң иштинге келириви-вискe узун гараж дужунда ийи кижи чүүк машиназының моторун салып алган, аңаа арткан кезектерни улаштыр салган тур. Хертек Часкал-оол биле Григорий Саая ынчаар септеп кылган машиналары ажыл-агыйның шөлдериңде өдекти төп,часкы тарылга ажылдарынга киржип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КОНФЕРЕНЦИЯГА СОҢГУУР

СЭКП хооркомунуң удуртур органнарынга кандидаттар депшидери Кызылдың партия эге организацияларында уламчылавышаан.

Партия хооркомунуң бирги секретары албан-дужаалга бодунуң кандидатураларын СЭКП хооркомунуң бирги секретары Б. П. Свинцов, шерниг албанныг Е. Я. Баринов, хооркүүском даргазының бирги оралакчызы Ю. С. Путинцев киирген.

СЭКП хооркомунуң ийги секретарынга соңгудар дээш үш коммунист демисежнр. Олар болза партия хооркомунуң ийги секретары М. А. Кыргыс, СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр ажыл кадизиниң харыысалгалыг организатору В. Г. Глухов, Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. Подругин-дир.

СЭКП хооркомунуң идеология ажылының талазы-биле секретарынга бодунуң кандидатуразын партия хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол киирген.

Партия хооркомунуң кежигүннериниң 70 кижини соңгуур ужурлуг, партия эге организациялары аңаа соңгудары-биле 117 коммунисти депшиткен.

Үстүнде адаан эштериниң иштинден кым СЭКП хооркомунуң секретары болгаш хооркомнуң кежигүннери болурун хоорайның отчёт-соңгулдалыг партия конференциязының делегаттары шиитпирлээр.

Конституцияны, хоойлуларны удуртулга болдурар

ШИИТПИРНИ ЧОН ҮНДҮРЕР

Национал аңгыланчак чорукче угланган кандыг-даа чүткүл чүгле экономиктиг болгаш угаан-бодал ядараашкынынга чедирип болур. Ындыг чүүлдү Литва ССР-ниң удуртукчулары билип турала, республиканың чурттакчы чонунуң үзел-бодалын долузу-биле өөренип көрбейн, эрге-чагырганың бажында Литваның эрги төөгүзүн «сагынганнарның» күткүдүүнге алзып, ССРЭ Конституциязына дүүшпес чүүлдерни кылып турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинге ук республикадан депшиттирген депутат: «Өгленишпээн болганда чарлырының дугайында айтырыгның турбазы дег, ССРЭ-ден Литваның аңгыланырының дугайында айтырыг турбас ужурлуг. Чүге дизе Литва ССРЭ-ге каттыжар дээн күзелин илеретпээн, каттышпаандаа» деп чугаалаанын утпас мен. Мен база Литваның ССРЭ-ге каттышканының дугайында айтырыгга хамаарыштыр чигзиниглиг-даа болзумза, бүгү-ле чүүлдер ССРЭ-ниң Үндезин Хоойлузунга чагыртган болур ужурлуг деп бодаар мен. Литваның удуртукчулары чүгле чаңгыс хүнүн бодавайн, чонунуң келир үези дээш сагыш човаары чугула. А саюдчилерде ындыг чарт угаан бодаашкынның чедишпейн турары хомудаңчыг.

Литваның чурттакчылары боттарының салым-чолун боттары шиитпирлээр эргелиг. Чүгле олар дорт чугаалап болур: республика ССРЭ-ниң составынга артар бе азы оон үнер бе. А бир өвес Литваның аңгыланыр күзели боттаныр хире апарза, ол бүгүнү ССРЭ-ниң чогуур хоойлуларынга дүүштүр боттандырар ужурлуг. Чөптүг чоруктуң принциптеринге дүгжүп турар кара чаңгыс орук ол болгу дег.

Чуртувуста байдал аажок дүшкүүрлүг. Эде тургустунуушкун эргиниң оюлганнарын көргүзүп келген. Мындыг берге үеде бот-боттарывыстың эрги хомудалдарывыс сактып, хербектежип, алгыжып-кыржырывыска чараш өвес. Бүгү-ле тургустунуп келген байдалдардан үнериниң чаңгыс аргазы, чугаалажыышкыннарда деп бодалдыг мен. Маңаа кол түннелди совет чон үндүрер ужурлуг.

Алексей ЧАЛБАА.
Интернационалчы-дайынчы.
Кызыл хоорай.

БИСТИҢ ҮНҮВҮС ДЫҢНАҢАР, ХА-ДУҢМАЛАР!

Бистиң республикада болгаш чуртта болуушкуннардан чыда калбайн турар мен. Өөренген чаңым ындыг: хостуг үелеримде солуннар, журналдарны бо-ла номчуй бээр мен. Ынчангаш чурттуң экономиктиг амыдыралында бар четпестерни сайгарып, ону өөренип көре бээр, деңнелгелерни кыла-даа бээр ужур менээ таваржып турар. Ынчалза-даа аңаа улуг-ла сагышсыравайн турар мен. Чүге дээрге бо айтырыгны амыдыралга боттандырар дээш чазаавыс, партиявыс сагыш салып, боттуг хемчегленни ап чорудуп турар.

Хөй-хөй совет кижилерни дег, мени дүүредип чоруур бир чугула айтырыг турган. Ол болза, бистиң хөй национал чуртувустан чарлып чоруурун күзээш, кижи сагыжынга кирбес хамык-ла айтырыглар көдүрүп эгелээн Литва ССР-ниң удуртукчуларынга хамаарыштыр дүвүрелим-дир. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Литва ССР-ниң Дээди Совединге болгаш ол республиканың чонунга Кыйгырыгларын сөөлгү үнген солуннардан номчудум. Ону номчаап, деткидим, чүүлдүгүүндүм. Черле канчап барганывыс ол, хөй-хөй чылдарда чаңгыс өг-бүлеге, чуртта келгеш, ам кээп ССРЭ-ниң составындан үнер бис, чарлып чоруур бис деп алгыржып турар апарган аан. Барып-барып чурттуң Президентизи кижи оваарныып, орталанып көрүнер деп кыйгырыг салып эгелээн. Ол чүл? Бот-боттарывыс хүндулежип, амыр-менди солчуп билбес апарганывыс ол бе? Чок, ол чаңчылдардан амдыызында үнмээн бис. Мен бодап көөрümге, ол республикада өскээртен келген өске хөөннуг кижилер ында националисчи болгаш экстремисчи кижилерни күткүп, чон аразында сандарадыкчы чорукту нептередип турар хевирлиг-дир. Мен ынчаар билип тур мен. Ооң кадында ол республиканың чамдык удуртукчулары амгы дүшкүүрлүг байдал канчаар төнерин эки-ле угаап билбейн турар-дыр.

ССРЭ-биле харылзааны үспес дээш туржуп турар кижилер — литвалар-даа, өске-даа нацияның кижилери ол республикада хөй деп бодаар мен. Аңаа шуут бүзүрээр мен. Кады ажылдап турарым өске нацияларның төлөөлекчилери-биле бир демей, Литва ССР-ни ССРЭ-ниң составындан үндүрбес деп турарынга үнүм каттым. Бистиң үнүвүс дыңнаңар, ха-дуңмалар!

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

ДАЛАШКАН КҮСКЕ СҮТКЕ ДҮЖЕР

Аас-кежиктиг, найыралдыг, бай-байлак чурттап орган өг-бүленің кежигүннериден бир кижи хамчык аарыгдан аарааш, амы-тынындан чарлып «кызыл-дустап» чоруй барган дижик. Ол өг-бүлеге кайы хире хомуданчыг, муңгаранчыг, каражалыг ийик, бир-ле чүве чиолип чоруй барган ышкаш сагындырар. Ынчанмайн канчаар, өг-бүлеге ол хайыралыг, эргим болгай. Ол ышкаш, бистиң найыралдыг Советтер чуртунуң өг-бүлезинден Литва ССР-ниң үнүп чоруур дей бергенинге сеткилдиң ханызындан хомудавас аргам чогул.

Тыва улустуң «Далашкан күске сүтке дүжер» дээри ышкаш, экстремисчи бөлүктерге мегелеткен, көгүттүрген бөдүүн чонга дүрген-не дуза чедиргени дээре ышкаш. Бежен чыл дургузунда чаңгыс аяктан шай ижип, эки-бакты көрүп, өөрүктүнү, муңгаралды деңге үлежип чораан, хенертен бис багай болуп, олар эки апаарга канчап тааржыр боор. Литва чонда буруу-даа чок боор, харын экстремисчи бөлүктерниң ханы эвес, далаш политиказының үржүү боор деп санал олур мен.

Чеден харны шагда-ла ажа берген кырган кижи мен. Хөй чылдарда көдээ Совет күүскомун даргалап чораан, пенсияже үндүм. Бо үеним дургузунда мындыг чүвени бир-ле дугаар дыңнаан, аңаа сеткил-хөөнүм күдарап келир-дир. Литва ССР бистен чарлып чоруй баар болза, өске эвилелдешкен республикалар оларны өттүне берге канчаар чүвел? ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Литов чонга болгаш Литва ССР-ниң Дээди Совединге Кыйгырымын совет кижилер-биле бир демей деткип, партияның хоочуну болганымда, литва чон, хандыр боданыңар, арын-вүүрүцерге кезээ-моңгеде хай-бачытты арттырып алганынар ол деп чугаалаксаар-дыр мен.

Литва ССР база хөй национал-дыг, ында өске нацияларның хамаатылары база бар. Бис оларның хостуг эргезин камгалаар ужурлуг бис. Быжыг найыралды литва чон-биле үспес дээш эгин кожа, бир демнит хөделир апаар бис. «Бөрүге хөй кадарткан» дээри ышкаш, даштыкыдан, холгаарлап турар авыяастыг, ийи арынныг, ийи чурттуң аразынга сөөк октаар дээн ораалдажыышкыннарын литва чон канчап ханы угаап билбес чоор. Мен бодаарымга, Совет күрүне чөптүг хемчегни ларый алыр болза эки ышкаш.

Ынчангаш улуг совет өг-бүленің хүндүлүг кежигүнү турган Литва ССР-ниң аңгыланып чоруй баарын кым-даа күзевес. Найыралдыг Советтер чуртунуң өг-бүлезин бузар күзелдиг кижилерге шыңгыызы-биле удур демисежир. Литва ССР-ни катап бистиң өг-бүлевисче киирер Дээш бүгү хемчегларни алыңлар!

Сечикпаа КУУЛАР.
Персоналдыг пенсионер.
Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БОЙДУСТУ КАМГАЛААР ДЭЭШ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Тыва АССР-ге экологтуг экспертизаның ролюн күштелдиреринің дугайында» доктаалды хүлээп алган. Республиканың План комитеди, министерстволар болгаш ведомстволар улус ажыл-агыйының бүдүүлгелерин төлевилээрде болгаш тударда экологтуг байдалды долгандыр турар бойдусту камгалаарының сорулгаларын хөй кезиинде кичээнгейге албайн келген, дыка хөй бүдүүлгелерни, экологтуг экспертиза эрттирбейн, тудуп турар деп доктаалда демдеглээн. Тудуг объектилерин төлевилеп тура, бойдусту камгалаарынче, артынчы чок болгаш артынчызы эвээш технологияны шиңгээдип алырынче четпес кичээнгейни салып турарын база айыткан.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күркому тудар дээн объектилериниң экологтуг экспертизазын, долгандыр турар бойдуска оларның салдарын бүгү талазы-биле сайгарарын чедип албайн турар деп доктаалда демдеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин 1989 чылдың ноябрь 27-де хүлээп алганы «Чуртта экологтуг байдалды экижиде-ринің соңгаарлаттынмас хемчеглериниң дугайында», РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың март 18-те хүлээп алганы «РСФСР-ге бойдус камгалалының херээн үндезини-биле эде тургузарының дугайында» доктаалдарын күүседир, бойдус камгалалынга экологтуг экспертизаның ролюн күштелдирер база республиканың бойдус байлактарын билдилии-биле ажыглаар дээш, Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң, бүдүүрүкчү күштерин таарыштыр тургузарының схемаларының, өртем-ажыл-агый программаларының, тудуг объектилериниң техника-экономиктиг бадыткалдарының болгаш төлевилелдериниң экспертизазын, ажыл-агый чорудулгазының багай экологтуг салдарын болдурбазы-биле чорударының хемчеглерин Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күркому алыр дээн ышкаш өске-даа хемчеглерни чорударын доктаалда айыткан.

Көдээ ажыл-агый мелиорациязының болгаш химизациязының мурнунда хүлээп алдынган программаларының, ол ышкаш ажыглалга кирген улус ажыл-агыйының республиканың экологтуг экспертизазын 1990-1991 чылдарда эрттирерин, төлевилелдериниң болгаш программаларның аңшаландырыышкынын, экологтуг экспертизаның чогумчалыг түннелдери барда чорударын, ук ажыл дээш харыысалгалыг органнарга доктаалда дааскан.

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

КАНДЫГ САНАЛДАР ҮНҮП ТУРАРЫЛ?

СЭКП Бии-Хем райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Н. С. Золотых-биле телефон дамчыштыр харылзашкаш партия органи зацияларында отчёт-соңгулдалар канчаар чоруп турарын сонуургаан бис.

Бии-Хем районнуң партия организацияларында отчёт-соңгулдалар апрель 15-ке чедир үргүлчүлээр. Эрткен айда партия райкомунуң пленумунга дугурушканывыс ёзугаар отчёт-соңгулдалар талазы-биле районнуң арга-ыяш ажыл-агыйының директору И. Н. Семенов баштадыр тускай комиссияны тургускан. Оон баштайгы хуралынга СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин олурушкан. Анаа олар районнуң соңгулдалыг партийжи удуртур органнарын канчаар хевирлээриниң чурумун доктаадып, партия ажылдакчыларын альтернативалыг арга-биле соңгуурунуң дугайында чугаалашкан.

Амгы үеде цех болгаш партия эге организацияларында отчёт-соңгулдалыг хуралдар кидин түлүк эртип турар. 15 цех организациязының 9-унга эрткен хуралдар мурнукузу ышкаш тоомча чок байдалдан адырлып турарының дугайында херечилеп турар. Партия эге организацияларының чартык кезиннде хуралдар эрте берген. Анаа коммунистер хөй янзы санал-оналдарны киирип, боттарының коллективтеринде болгаш районнуң ниити амыдыралында четпестерни сойгалап, ажыл-агыйны экижидеринге партия организацияларының, түс-түс коммунистериниң ролюнуң дугайында онзагайлаан.

— Бир эвес саналдарны болүктээр болза, олар кандыг-кандыг угланыышкынарлыг болуп турарыл?

— Оларның кол нургулайы районнуң социал хөгжүлдези-биле холбашкан. Ылаңгыя чурттаар чер айтырыы кончуг чидиг байдалда. Ол ышкаш аъш-чембиле хандырылга чегей. Маңаа хамаарыштыр хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдери негеттинип турар. Ынчалза-даа хуу мал одарладыр черлер, мал чеминиң талазы-биле нарын айтырыглар туруп келген. Ол бүгү кончуг оожум шиитпирлеттинип турар. Үндезин чурттакчылар харын боттарынга өйлештир бажың чаныың огородун тудуп, картофель, ногаа аймаан өстүрүп алырынче сагыш салып турар. Ынчалзажок аныяк өг-бүлелер хуу дузалал ажылын чорудуксавас.

База бир бөлүк саналдар — суурларның болгаш ылаңгыя Туран хоорайның чаагайжыдылгазынче угланган. Бо талазы-биле Советтериниң ажылы чептес болуп турар.

Бир улуг айтырыг идеология ажылын бедик деңнелче көдүрериниң дугайында. Дыка хөй коммунистер партия райкомунуң болгаш совхозтарның парткомнарының идеология ажылын кылып билбезин шүгүмчүлеп турар.

Партия биле совет органнарның ажыл-херектерин аңгылаарының чугулазын дыка хөй санал бергеннер чугаалаан. Ажыы-биле чугаалаарга, улус депутаттарының көдээ-даа, район-даа Советиниң күүскомнарының ажылы чогуур деңнелде эвес болганындан партийжи ажылдакчыларның ынаар киржи бээриниң чылдагааны ында. Хөй улус партия, совет органнарының ажылының ажык-чарлыг болурун негеп турар. Ол чөп. Партия райкому бюро хуралдарының болгаш пленумнарның дугайында тус черниң радиозунга дамчыдары чаңчылчаан.

Коммунистериниң хөй кезии СЭКП райкомунуң аппарады боттарының адын бужартаткан партия ажылдакчыларын камгалаар аянныг турганын шүгүмчүлээн. Чижек кылдыр олар Ю. А. Чихачевтуң партия райкомунуң бирги секретары турган, коммунист удуртукчу кижиниң адынга үүлдешпес чоруктары дээш партия райкомунуң бюрозу аңаа чиик көрүүшкүннүг турганын айтып турганнар. Черле ынчаш коммунист бүрүзүнүң партийжи адын бедик тударын, оларның аразында эреңгей коммунистер барын хуралдарга чугаалап турган.

— Партия райкомунуң кежигүннеринге, оон секретарларына база килдис эргелекчилеринге кандидатураларны шилип алырын партия эге организацияларына ажык-чарлыг, демократчы ёзу-биле чорудар дээн болгай...

— Ийе, ол талазы-биле бо эртип турар отчёт-соңгулдалыг хуралдарга элээн шыңгыы сайгарылгалар болган. Ынчангаш райком кежигүннерин, секретарларны, килдис эргелекчилерин альтернативалыг ёзу-биле соңгуур дээш партия эге организациялары кандидатураларны адап турарлар. Чижээ, СЭКП райкомунуң бирги секретарынга ам «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары А. Н. Шулеповтуң, Т. А. Парчыныңың, В. Р. Евсеевтиң, «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары В. Н. Гончаровтуң кандидатуралары адаттынган. Ийи дугаар секретарыга — Т. А. Парчын, В. Р. Евсеев, К. О. Хелин-оол; секретарыга — В. Р. Евсеев, Н. С. Золотых, Виктор Титов база килдис эргелекчилеринге Н. С. Золотых, Н. И. Белков, М. Н. Моллеров, З. П. Дамдын болгаш өскелер-даа адаттынып турарлар.

Надежда ЭРГЕП,
беседалашкан.

Каа-Хемде автобүдүрүлгениң чолаачылары болгаш септекчилери чылдың планныг даалгаларын күүседиринче күштү мөөңнээн. Оон ажыл-ишчилери бо чылдың бирги кварталының планныг онаалдаларын күүседип шыдаан.

Бүдүрүлгениң эки ажылдаарынга машина-техниканың септекчилери үлүүн киирип турар. Шаанда эрги МТС турган бажында септелге кылыр цехтерни ажыткан. МТС үезинде ажылдап турган механизаторлар ам-даа ында ажылдавышаан. Оларның септеп кылган моторлары, оон өске-даа кезектери эки шынарлыг болуп турар. Оларның септээн машина-техниказы часкы ажылдарга киржир.

ЧУРУКТАРДА: ол АТБ-ниң хоочуларындан токарь Виктор Горелов, чолаачы Илья Ерохин.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Солунга шүгүмчүлээн. А түңнел?

ФЕРМАДА ЧУТ АМ КАНЧАНГАНЫЛ?

«Хадың фермазында чут». Шак мындыг ат-биле бо чылдың март 3-те «Шын» солунга шүгүмчүлелдиг материал үнген. Ам бир ай эрткен-дир. Бо аразында ында чүү болганыл, кандыг хемчеглерни алганыл? Байдал кандыг апарганыл?

Ийе, бистер, парлалга, радио база телевидение ажылдакчылары, боттарывыстың бижээнивис, чугаалаанывыс, илереткенивис четпестерни чайладыр, шак ындыг чүүлдер каталтавазын, улустуң ажылы, амыдырал-чуртталгазы эки болзун, социал чоптүг чорук каяа-даа «караны» ажып тиилеп чорзун дээр бис, ажылывыстың утказы, сорулгазы ындыг. «Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» деп тыва улустуң аажок ханы уткалыг, сагындырыг, кичээндириг чугаазы бар.

Ынчангаш шүгүмчүлелдиң изи-биле база катап баарывыс албан. «Хадың» совхозтуң сүт-бараан фермазын ай мурнунда шүгүмчүлээним соонда база катап, аңаа мырыңай чаа чордум. Профком даргазы Март-оол Оюнович Манчык-оол-биле ужураштым. Ук коллективтиң ажылының дугайында солунга база радиога шүгүмчүлелди канчанганын айтырдым. Оң дугайын коллективтиң хуралынга, техниктиг чөвүлелге база чугаалашканын ол дыңнатты.

— Ол материалга удурланыр чүвем чок, шупту шын — деп, ынчан шүгүмчүлеткен кол зоотехник Зинаида Күскежик тайылбырлады. Ажыы-биле чугаалаарга, шүгүмчүлеткеннер чамдыкта хорадаар, удурланыр боор чүве. А совхозтуң кол зоотехниги аныяк кижи ону шак ынчалдыр шын хүлээп алганы эки-дир. Боттарының шаа-биле хемчеглерни ап эгелээн. Арын чудаан малдарны аңгылаан, оларны бир бөлүкте ажаап азырап турар. Чемни болбаазырадып бээр апарган. Эртен чуданны, сигенни база өске-даа холумактарны бээр. Дүүш соонда, кежээликтей база чудан-биле суггарар. Минералдыг чемнерни хөйү-биле холуур апарган. Совхоз директору Саян ындындан чемни тып эккеп турар. Мурнунда баксыраан малдарның күжү ам бир ай дургузунда илдең-не сегээн.

Март айның ийиги чартыында «Ак-Чыраа» совхозтан сигенни, СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтан силосту алган. Бызаларның байдалы эки. Чоокку үеде оларны даштыгаа агаарладып турар апарган.

Эрткен чылдың апрель 1-де байдал ёзугаар хүнде 998 килограмм сүттү сагган турган болза, бо чылын 1230 килограмм болган. А хүнде бир инектен сүт саары эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 1 килограмм көвүдээн, ол эки-дир.

Шак мындыг чамдык чүүлдер көстүп келген-даа болза, Хадың фермазында байдал берге болуп артпышаан. Мал чеми эвээш, ону хүнүң-не тыптынып турбас болза хоржок. Кадрлар айтырыы аажок берге. Мурнунда төрүүр инек кадарып турган коммунист Вячеслав Шыырап ажылын каапкаш чоруткан. Чогум ук малчын эрткен чылын мурнакчыларның бирээзи болуп, шаңнаткандаа кижи-дир. Ам чүге ындыг өскерилге болганы ол? База элдеп айтырыг. Партия организациязы оон-биле чедир ажылдаваан-дыр деп бодум дугайты ындыг түңнел үндүрдүм. Черле ынчаш ферма-да инек кадарчылары ызырынмайн турарын кол зоотехник Зинаида Степановна Күскежик чугаалады. Бо хүнде 4 кадарчы херек. Өске районнардан безин чалап турар улус чорду. Ынчангаш оларның ындыг дилээн солун дамчыштыр чарлап, дыңнадып турарым бо.

Бирги кварталда ниити фермадан улуг-биче 62 мал өлген, оон иштинде улуг инек 12, чаш бызаа 21. Эрткен чылдың бирги кварталда 122 тонна сүттү сагган турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде чүгле 61 тонна. Февраль, март айларда малды колдуунда хыыргыышбиле чемгерип турган болганда, хөй сүт дугайында кандыг чугаа турар боор.

Мурнунда, ай бурунгаар, боозун угбас төрүүр инектер турганын көрген мен. Ам кандыгыл? 4-5 хире хунажыннар бар, оларны харын улус аргажын тургузар. Арткан инектерни саанчыларга быжыглааш, аңгы азыраптарга, кужу чүгээртээн.

Бирги кварталда хадыңчылар сүттү саар, ону күрунеге садар-даа талазы-биле планнарын күүсетпээн-дир. Ам канчаарыл? Чайга-ла аажок идегеп турар улус чорду. Чайын инектерин хүнде 3 саар деп шиитпирлээнин зоотехник чугаалады.

Булут аразында хүннүң ойбуну дег, Хадың фермазында чүгээр эки чүүлдер көстүп келген-дир. Чок, ам час дүшкен дээш чангыс шак-даа дургузунда оожургап, сеткил чазап болбас. Хадыңчылар, серемчиледдиг-ле болуп көрүнер.

Таваа СИИРИН.

САРЫЛЫКЧЫ

Күш-ажыл кижини каастаар деп, чон чугаалажыр. Шынап-ла, ындыг. «Тере-Хөл» совхозтуң сарлык кадарчызы Кенден Балчынның ажыл-ижи, амыдыралы-биле танышкаш, оон бадыткалы кылдыр көрдүм.

Аныяндан эгелээш, назыхары улгаткыже чедир ниитинин малын кадарып келгеш, онаашкан херээнге ак сеткилдиин, бердингенин, тура-соруктуун, чүткүлдүүн көргүскен. Ынчангаш бердинген планныг онаалдаларын доктаамал ажыр боттандырып келген. Сөөлгү үеэрби ажыг чылдарның дургузунда малчын сарлык кадарып турар. Төрүүр чүс баш сарлыктан чыл бүрүде ортумаабиле 80-ден куду бызаа ап көрбээн. Ол болза, ажылагыйда эки көргүзүг болуп турар. Ажылдап келген чылдарында ол ниитизи-биле совхозка дерт мүн хире сарлык бызаазын өстүрүп берген.

Шак мындыг эки көргүзүгү малчын шудургу күш-ажылының ачызында чедип алган. Чамдык кижилер сарлык кадарын өстүрери белен дээрзинге малчын удурланыр болду. Ол шын. Кандыг-даа малды ажазары, өстүрери, одарладыры берге онзагай арганларлыг. Сарлыкты сиген-биле чемгерип азыравас дээрден башка, ону хүн бүрү хайгаарап кадарар, одарын доктаамал солуур.

Тере-Хөлдүң кижилери

Чылдың кайы-даа үезинде сарлыктың одарын шын таарыштырары-биле каш удаа көжер. Сарлык төрүп турар үеде ажылга харыысалганы каш дакпыр бедидер, оон башка малдың төлүн эвээштирер ап болур.

Дуржулгалыг малчын Балчын Иванович эрткен ажыл-агый чылында төрүүр чүс баштан-на 82 бызааны менди доруктуруп алган. Амгы үеде оон сарлыктары хүр кыш ажып турар, бо чылын төрүүр сарлык бүрүзүндеи бызааны ап болур деп, малчын санап турар, ындыг аргалар, курлавырлар бар.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг, үре-түннелдиг ажылдап келгеш, Балчын Иванович Кенден Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Сарлык кадарчызының өөнүң ишти Нюра Донгдуповна Бар-Хөө ажылижинге бердинген, эрестиг кижи. Ылаңгыя малдың чаш төлүн ажаар, доруктурар херекке биче эвес күш-ажылды үлүүн киирип турар. Ол ышкаш хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, ылаңгыя партия эге организациязының даалгаларын эки күүседип келген.

ИВИЖИ

Тере-Хөлдүң тайгаларында иви малдың баш санын өстүрер дээш кызымак ажылдап чоруур ивижилериң бирээзинге Севек Чашпай хамааржыр. Ниитиниң малын кадарып эгелээнинден бээр онаашкан херээзиге ээ-харыысалгалыын, ажыл-ишчизин көргүскен. Ынчангаш чыл бүрүде-ле багай эвес түңнелдерни чедип ап келген. Оон коданында 340 иви бар. Оларны кыштан хүр ажырар, одарын шын таарыштырар, озал-ондакка таварыштырбас дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар. 1989 ажыл-агый чылында ивижи планныг онаалдаларын боттандырары-биле чүткүлдүг ажылдааш, социалистиг чарышка бирги черни эзлээн. Төрүүр чүс башка онааштыр 81 анайны менди доруктурган. Бо көргүзүгүнү малчын ажылдан келген чылдарының хөй нуруузунда чедип ап, өске эш-өөрүнден үлегер-чижектиг болуп келген.

Эки көргүзүгүнү, ажылижинге сагыш-сеткилинден бердингининден, ивини ажаап өстүрериниң чажыттарын хандыр билип алганындан, бергелерге торулбазындан, эрестинден чедип алган деп дорт чугаалап болур. Чүге дээрге ивижиниң ажылижи берге, ырак-узак тайгаларга ажылдаар, чурттаар. Аңаа ёзулуг-ла кадыг-бергелерге торулбас, маадырлыг кижилер тааржыр.

Ивижиниң кадайы Зоя Чигжитовна Допчун, оглу Эрес-оол иви малды өстүрери-биле ак сеткилдиг ажылдап чоруурлар.

Таап-оол ХЕРТЕК.
Кызыл район.

МАЛЧЫН ЧАҢЧЫЛДАРНЫ УЛАМЧЫЛААР, ӨӨРЕНИР

Амгы үеде партияның национал политиказының дугайында платформаны үүлдүгүүнүп детки вишаан, тыва улустуң малчын чаңчылының дугайын чугаалаксап турар мен. Мал ажылы тываларның амыдырап-чурттаарынга үүлге материалдыг негелдези, хереглели эвес, а харын төөгүлүг эки чаңчылдарының бирээзи боон келген. Ынчангаш бистиң чонувус малга ынак, оон адырылбас амыдыралдыг чораан. Амгы үеде Тыванын экономика, социал айтырыгларны шиитпирлээринге мал ажылы ам-даа кол черде болуп артпышаан. Ол харын мен бодаарымга, өске национал-дарның мурнунга бистериң үнеледип, хүндүледир ажылхерээвис-тир. Ынчангаш шаг-шаандан бээр Тывага чораан аян-чорукчулар, эртемдеи шинчилекчилер, келген аалчылар бистиң улустуң мал ажылынга улуг дуржулгалыг, салым-чаяанныын үнелеп турганы таварылга эвес.

Малдың ажык-дузазы кымга-даа улуг. Эң ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында ТАР-ның ажылчы чону хөй малды, оон продуктуларын белек кылдыр Кызыл Шеригге берип турган. Авам, мен, дуймам (ачам мен 13 харлыг турумда, «кызыл-дустай» берген) үжелээ арткаш, мал азырап, амыдырап чордувус. Фронтуга баштай улуг ийи көк шарывысты, оон соонда бештеп-онаап, адактың соонда 24 баш малды дузалаан бис. Тиилелгениң 45 чылы чоокшулап орда, оон херээнге хууда киргенивис малды-даа, совет дайынчыларга белекке чорудуп берип турганывыс хөй кежи чылыг тоннарны, база алгыларны, акша-төгерикти, өске-даа белектеривисти ам улуг өөрүшкү болгаш чоргааралбиле сактып орар-дыр мен.

Тиилелгениң херээ дээш тыва улус хөй малды, оон иштинде муң-муң ең эки аттарны Кызыл Шеригге чорудуп бергенин билир бис. Ол дээрге ынчан мал ажылы Тывага дыка хөгжээн, нептереңгей турганының бир кол бадыткалы-дыр.

А ам мал ажылынга чаңчыл бисте кошкан турар диве частырыг болбас боор. Мээң-не бодалым ындыг. Оон тодаргай чижээ чүл дээрге, совхозтарда малчынаар кижи тывылбастаан. Аныяктарны биче чажындан өөретпес, белеткевес болганындан малчынарның чамдыктары боттарынга идегели кошкак болгулаар.

Малчынарның социал айтырыгларының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвиледдериниң область чөвүлели тускай доктаалды хүлээп алганы эки-дир. Ында хөй-ле айтырыгларны шиитпирлээр дээн-дир. Ол ышкаш «Чүсчумалчын звено» клубтуң кежигүннериниң бир кол хүлээлгези, сорулгазы болза, бир-бир аныяк кижини малчынга өөредири деп көргендир. Экини эки дээр.

Улус депутаттарының кандидаттарының база депутаттарның программаларында малчынарның ажыл, амыдыралын экижидеринче угланган үүлдер бар. Ол черле илдең чорду. Боттарының мергежилинге хөй-хөй аныяктарны өөреткен, бедик түңнелдерни доктаамал чедип ап чоруур малчынарны алдаржыткан кежээлерни, ужуражылгаларны школаларга, клубтарга, культура бажыңнарынга, бригадалар төптеринге доктаамал эрттирип турарын чаңчыктырза чүл? Ол ышкаш аныяктарның, школачыларның экскурсияларын ындыг малчынарның коданнарынга барып организастаар херек.

Хамыктың мурнунда көдээде чурттап турар болгаш черле малга хамаарышкан кижилериң, хамыктың мурнунда малчынариың уругдарының ол ажылга чаңчыктырын кижизидер херек.

Малчынардан чүгле хөй эзт, дук, сүт бээрин негеп турбайн, оларга таарымчалыг бүгү-ле чүүлдерни тургузар, оларның негелдеринге дыңнангыр болур херек. Солуннардан номчуп көөрге, оларның акша-шалының, немелде төлевирин бербээн, хөй чылда малчынаанар пенсияже үнгеш безин, суурларда бажың чок арткан боор-дур. Малчынар 20-25 чыл стажтыг апарган-ла пенсиялаары, өскээр чугаалаарга, эр улус 55, а херээжен малчынар 50 хар четкеш-ле пенсиялаза чогуур деп, чамдыктар санал-оналдарны үндүрүп турар-дыр.

Тыва малчынарның шаандагы бир кол чаңчылы — одар солууру. Кыштаг, чазаг, чайлаг, күзеглиг болгай. А ам ол чаңчылды чамдыктар база уттуп бар чыдар. Чайлаглавас болгулаар-дыр. Бо таварылгада оът-сиген канчап артарыл? Малчынаары маадырлыг чорук деп бодум дугайты ынчаар бодаар, оларны ынчаар үнелээр мен. Оон-биле кады малчынарның чаңчылдарын сагыыр, дуржулганы өөренир херек.

Оюн ТОВУУ.

ЧАА ДҮРҮМ ҮНГЕН

Специалистиң тайылбыры

1990 чылдың январь 1-ден эгелеп «Бүдүрүлгеге болган озал-ондакты истеп хынаарының болгаш санга алырының дугайында дүрүм» ажыглалга кирген, ону ВЦСПС бадылаан. Ук дүрүмну бадылааны-биле ВЦСПС-тиң 1982 чылдың август 13-те «Озал-ондан болган таварылганы истээриниң дугайында» доктаалы, Күртеххайгааралдың инструкциязы күш чок апаар.

Бүдүрүлгеге болган кемдээшкиннин истелгезин чорудуп, ону санга алырының дугайында чаа дүрүм шупту бүдүрүлге, күрүне, албан черлеринге, совхозтарга, кооперативтерге, шериг кезектеринге күштүг болур. Чаа дүрүм озал-ондакты истээринге хамаарыштыр мурнундагызындан хөй хевирлерни киириштирип турар.

Ниитизи-биле бүдүрүлгеге болган кемдээшкин дээрге ажылчын кижи күш-ажылчы хүлээлгезин күүседип турда, оон кадыкшылының хенертен баксырааны-биле ажыл кылыр шиитээзин чидиргени болур. Ынчангаш дүрүмнүң эге кезиннде бүдүрүлгеге (ажылдап турган үеде) болган деп санааш, истеп хынаарынга хамаарыштырар озал-ондакка таварышканда дараазында байдалдарны көөр:

— кемдээшкин ажылчын, албан-хаакчы кижи күш-ажылчы хүлээлгелерин күүседип турган, азы кандыг-бир үүлдү бүдүрүлгениң, албан черлериниң сонуургалынга дүүштүр кылып турганда (ындыг ажылды кылырының дугайында администрацияның айтыышкыны чок-даа турган болза);

— албан чериниң ажылче чедирериниң быжыглаан транспортунга;

— бүдүрүлге чериниң девискээринге азы өске черге ажыл үезинде, дыштаныр шактарда, ажыл шагының эгезинде, төнчүүнде дериг-херексел, идик-хеп аайлап турда;

— субботник (воскресник) хүннеринде, организацияларга шеф дузазы чедирип турган, оон эртип турган черинден хамаарылга чокка;

— ажыл шагының үезинде ажылче орукка чадаг азы хөй-ниитиниң транспортунга болган таварылгада;

— хуу транспортту албан чериниң, организациянын ажылын кылырына администрацияның чөпшээрелибиле ажыглап турган айыылга таварышканда;

— ажылдакчы кижиге ажылдап турда өске кижи кемдээшкин чедиргенде.

Бо байдалдарда дүрүм ёзугаар истелгени чорудар болгаш кемдээшкинни бүдүрүлгеге болган озал-ондак деп санаар.

Чаа дүрүм ёзугаар кижилериниң бүдүрүлге черинге кемдээшкин алганын качыгдаан кижиниң эзирик чораан байдалындан хамаарылга чокка чогуур истелгени чорудуп, Н-1 хевириниң актызын тургузар.

Күш-ажылчы хүлээлгезин күүседип турган, ажылдакчы кижи бодунуң хоочураан аарыындан ажылдаар шинээзин чидирген болза, бодуу амы-тынынга четтингенде база кемдээшкинни кемниг херек үүлгедип турган үеде алган болза, бүдүрүлгеге болган озал-ондакка хамаарыштырбас.

Бүдүрүлге черинге кемдээшкин болганда ол чериниң администрациязы профэвилел комитединин киржилгези-биле Н-1 хевириниң актызын 4 хуута үш хонук хуусаа иштинде тургузар: бир-бир актыларны бертингген кижиге, цех, участок эргелекчизинге, техникаиын айыыл чок чоруунуң талазы-биле инженерге (азы ол ажылды чорудуп турар кижиге), профэвилелдиң күш-ажыл талазы-биле техниктиг инспекторунга. Министерстволарга, ведомстволарга, үстүкү турар организацияларга Н-1 актыларның хоолгазын кемдээшкин болган черниң администрациязы оларның негелдези-биле чорудуп бээр. Н-1 хевириниң актылары ол организацияга 45 чыл иштинде шыгжагга чыдар.

Кооперативтер кежигүннери-биле кемдээшкин болур болза, истелгени оон баштаар чери кооперативтиң профэвилел комитеди-биле кады чорудар.

Дүрүмнүң 25 үүлү. Озал-ондактың дугайында кемдээн кижи өй-шаанда дыңнадып шыдаваан болза, азы ажылдаар шинээзин кемдээшкин сөөлүнде чидиргени болза, когараан кижиниң билдириишкинин бүгү талазы-биле өөренип көргеш, Н-1 хевириниң актызын тургузарын шиитпирлээр.

2. 13 үүл. Школачылар, ортумак, дээди өөредилге черлериниң сургуулдары, өөреникчилери, студентилери кандыг-бир бүдүрүлге чериниң ажылдакчыларының удуртулгазы-биле ажыл кылып турган кемдээн болза, ол таварылганы бүдүрүлге черинге хамаарыштырар, а бир эвес ажылдың удуртукчузу өөредилге чериниң башкызы болган үеде озал-ондакты өөредилге черинге хамаарыштырар.

Дүрүмнүң 3.1 үүлү. Бөлүк кижилер — ийи болгаш оон хөй кижилер кемдээнде, өлүмнүг кемдээшкин болганда тускай хевириниң истелгезин чорударын айтып турар. Ындыг таварылганы профэвилелдериниң күш-ажыл талазы-биле техниктиг инструктору даргалаан комиссия үстүнде турар албан черлериниң удуртукчузунуң, озал-ондак болган бүдүрүлге чериниң профэвилел комитединиң, администрациязының киржилгези-биле тускай хевириниң истелгезин чорудар. Ынчан кемдээн кижи бүрүзүнге Н-1 хевириниң актызын тускай истелгениң түңнелдери-биле тургузар.

Профэвилелдиң күш-ажыл талазы-биле техниктиг инструктору тускай истелгеге киришпээн таварылгада, азы истелге чоруткан комиссияның түңнел шиитпирлери-биле чөпшээрешпес болза ол шиитпириин эде көөр эргелиг.

Комиссия тускай истелгени он хонук иштинде чоруткаш, чогуур актыны, материалдарны тургузуп, төнчү түңнелди үндүрер эргелиг.

Дүрүмнүң 3.9 үүлүнүң негелдезин ёзугаар истелге комиссиязы озал-ондак болган организацияның удуртукчуларындан, өске-даа аңаа хамаарылгалыг кижилерден бижимел болгаш аасбиле тайылбырны алыр.

Ол-ла организацияның администрациязы комиссия кежигүннерин транспортбиле, харылзаа херекселдери-биле хандырарының, тускай истелгениң материалдарын парлап көвүдедириниң, үрелген объектилерни, айыыл болган черни чурукка тыртырарының, техниктиг саналгалар кылыр специалист-эксперттер чалаарының чарыгдалдарын үндүрер.

Тускай истелге он хонук хуусаада доостурга, оон материалдарын техниктиг инспектор прокуратураже чорудар. Тускай истелгенин актызын, Н-1 хевириниң актызын, бүдүрүлге черинге озал-ондак болган таварылга дугайында дужаалынын хоолгазын министерстволарже профэвилел Төп Комитединче, ВЦСПС-тин эртем-шинчилел институдунче чорудар.

Бүдүрүлгениң, албан-черинин, организациянын удуртукчузу тускай истелгенин материалдарын сайгарып көрүп, озал-ондактың болуу берген чылдагааны-биле демисежир хемчеглерни ап, буруулугларга хемчег онаап, ол талазы-биле дужаал үндүрер хүлээлгелиг.

Кемдээшкин дугайында бүдүрүлге чериниң администрациязының профэвилелдериниң күш-ажылдың техниктиг инспектору-биле маргылдаазын харылап турар адыр аайы-биле кол техниктиг инспектор чөпшээреп бээр.

Чаа дүрүмнүң 4 дугаар эгезинде күрүненин статистика эргелелиниң майының ёзугаар организацияларның администрациязы Н-1 актыларга үндезилээш, бүдүрүлгеге кемдээн таварылгалар дугайында отчётту тургускаш, ону көрдүнген организацияларына чедирери айыттынган.

Ынчангаш организациялар удуртукчуларындан, профэвилел комитеттериниң озал-ондакты истеп көөрүнүң дугайында чаа дүрүмну ажылчын коллективтер, ажылчын кижи бүрүзүнге чедир тайылбырлап өөредири негеттинип турар.

Чечен-оол МОНГУШ.
Профоблчөвүлелдиң күш-ажыл камгалалының техниктиг инспектору.

Быжыг корум-чурум дээш

ДҮВҮРЕЛДИ БОЛДУРУП ТУРАР АЙТЫРЫГ

Республикада болуп турар кем-херек үүлгедиглерин оларның аар, онза аарының талазы-биле анализтен көрүп олурарга, дүвүренчиг. Кем-херек үүлгедикчилериниң ол талазы-биле мергежилдиг аар чыдарын бадыткан, дүвүрелди болдуруп турар фактылар амыдыралда бар. Бо дугайын чугаалап тура, аңаа салдарлыг болуп турар кем-херекти дагын үүлгедир чоруктарны кичээнгейден дашкаарладып болбас. Дараазында сан-түүнү маңаа көргүзүп көрейн. 1988 чылда болган херектериң 16,4 хуузун мооң мурнунда шиттирип чораан кижилер үүлгеткен бооп турар, эрткен чылды ап көөр болза, кезеемче харыысалгазынга онаажып турарларның 30,9 ажыг хуузу эдип-чазаар күш-ажыл колонияларынга херек эрттирип чораан кижилер бооп турар. Хосталгазын казытырып чораан, оон үнгеннериң дыка хөйү оон түүнел үндүрер хамаанчок, хостуг амыдыралдың баштайгы чылында-ла херекке база катап онаажы берген болур. Кем-херек үүлгедиглериниң санының өзүп турар байдалы ол талазы-биле бодандырып, ханы сайгарып көөрүнүң үндезинин тургузуп келир. Байдал нарын, а дагын кем-херек үүлгеднишкиннерин болдурбазынче угландыр ап турар хемчеглер амдыызында чугумчалыг түүнел бербейн турар. Статистика ону бадыткаар. Эрткен чылда болган өлүрүүшкүнниериң 39, күштеп чазарлаашкынның 65, үптеп дээрбедээр чоруктуң 80 хуузун мооң мурнунда шиттирип чораан кижилер үүлгеткен болуп турар. Кижилериң кадынга хоралыг аар кемдээшкин чедирери — 41,3, хамаатыларның хууда өнчүзүн оорлаары — 41,7 хуу-биле саатты-ның турар. Ону районнарга хамаарыштыр тустуста ап көөр болза мындыг: мооң мурнунда шиттирип чораанларның дагын база катап херек үүлгедир чоруу Кызыл, Каа-Хем, Бай-Тайга, Бии-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарда болгаш Кызыл хоорайда өзүп турар. Бо үүлдерни айтып тура, кем-херектерни ажыдып турарының деңнели негелдеге ам-даа дүүшпейн турар дээрзин айтыры артык эвес. Херек эрттиргеш келген кижилериң корум-чурумун, сагылга-чурумун, иниити байдалын контрольдап турары кошкак. Оон-биле кады эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринде чугумча чок байдалдар база дүвүрелди болдуруп турар. Келдерел эрткен соонда база херектерни судтарының чиик көрүп турарындан, чиик кем-херек үүлгеткеш, хөй эвес чылга шиттиргениниң саны ында аажок кызырылган, ынчангаш эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринде хөй кезиинде дерзин, аар кем-херек үүлгеткен кижилер колдап турар. Судтаттырганнарның характеристиказын, иниити байдалын өөренип көөргө, составы анаяксын турар деп чүве илдеп, кем-херек үүлгедир чоруктарның чылдан чылче мөөңгеттиниң келген чаңчылдары, арга-хевирлери оларже дамчып турар, оон күзенчиг эвес салдарлыг бооп турары билдингир. Квартира карман оорлаарының талазындан кем-херекти катап үүлгедир чоруктар хөй болуп артышаан. Чугаалап турарым үстүнде үүлдериниң аныяктарга салдары багай. Мооң мурнунда шиттирип чораанларның киржилгези-биле бөлүк аныяктар эвээш эвес аар, харын-даа дерзин үүлгедиглерни кылган болуп турар.

Соок чепсек белеткээр, эзиртир суксуннар ижер, наркотиктиг янзы-бүрү бүдүмелдер ажыглаар чоруктар шиттиргеннериң аразында ам-даа бар болуп артышаан. Оон аңгыла, мындыг айтырыг база бар: шиттирип чораан кижилер мооң мурнунда шиттирип чораан 32 кижи эрткен чылын бүдүрүлге чедиринге ажылдап ширип алыр аргалыг болган.

Кайда-даа ажыллавайн турар кижилерни тулуп экпел илередир, хуваалда чоруктар черни Кызыл хоорайда ажыткан. Аңаа эмкеп турарларның аразында ажыл чок кижилерден аңгыла, мооң мурнунда шиттирип чораан кижилер база бар. Кайда-даа ажылдавайн, кандыг-даа сорулга чокка Кызылга чедип келген болуурлар хөй.

Бүдүрүлге чедириниң ажылдың чаа байдалдарынче шилчээни-биле ытат кызыдыышкыны болганындан эдип-чазаар күш-ажыл черлериниң келгеннериниң ажылга кирери эвээш нарын байдалдыг болуп турар. Ширип бижидилге айтырыынга хамаарыштыр база мындыг.

Профилактика албанын дужүргени-биле, дагын кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазынче угланган хемчеглерни ангы-ангы албан черлери боттарының кол ажылы-биле катай чорудун келген. Ынчангаш күш-ажылы коллективтер, хөй инити-биле харылзаа эвээш кижилер бергеи деп болур. Райкүүскомнар чанынга хайгаарал чорудар комиссияларның роолю бо талазы-биле база шоолуг эвес, күш-ажыл, амыдырал, хандырылга айтырылары шиитпиллээринге кадрлар киндистери-биле харылзаалыг ажыл ам-даа чедип алынмайн турар. Бөгүнгү байдал-биле оларның кайызының-даа ажылынга «эки» деп үнелел бээри болдунмас. Хайгаарал чорудар комиссиялар бодунуң хүлээлгезинде кирип турар үүлдерни эдип-чазаар ажылдар талазы-биле инспекцияларже чаа каай бээр чоруктар база бар. Доктааганым бөгүнгү айтырыга дем, комплекстиг ажыл, тодаргай угланышкынныг план негеттинер ужурлуг деп чүвени үттүп болбас ужурлуг бис. Быжыг материалдыг база, сан-хөө айтырыглары — бо таварылгада база чугула үүл.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва АССР-ниң иштики херектер министри.

Хамааты камгалалы

ХК БОЛГАШ ПРОПАГАНДА

Хамааты камгалалы — чонга бараан болуп турар хөй-иниити организацияларның бирээзи. Оон ажылын массалыг информация органнары чонга калбаа-биле чырыдып, таныштырып турар. Ол ажыл чугум эчизинге чедип турар бе, бистиң республика-ның паселдгазы, радио телевидение и хөй иниити-ниг организациялары ыныгар пропагандалап турарыл?

Бо айтырыгга бистиң корреспондентивиске республиканың хамааты камгалал штабының начальнигинин пропаганда талазы биле дузалакчызы Т. А. Стал-оол мынчаар харыылаан:

— Хамааты камгалалының айтырыгларын сөөлгү чылдарда национал дылдарга хөйү-биле парлап турар апарганының бистиң төп удуртулгавыс демдеглеп турар. Башкир, Якут, Бурят АССР-лерде ол көвүдээн. Ындыг черлериниң аразында бистиң республиканы база демдеглээн турган чүве. Ылаңгыя «Шын» болгаш «Тыванын аныяктары» солуннары база демдеглээн. «Тувинская правда», «Молодежь Тувы» солуннар база оон дудавайн турар.

Республикага хамааты камгалалын пропагандалаар талазы-биле ажыл СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хамааты камгалалының ажылын үндезини-биле эде тургузар талазы-биле доктаалы үнген соонда аажок калбарган дээрзин демдеглээр апаар. Республикада массалыг информация органнары бо ажылче идепкейлиг хаара туттунган. Эрткен чылын «Тувинская правда» солун чээрби хире, «Шын» болгаш «Тыванын аныяктары» солуннар оон бичии-ле эвээш материалдарны пайлаан. Ол ышкаш «Улуг-Хем», «Хемчиктиң сылдызы», «Красное знамя», «За асбест» солуннарга база үүлдер үнгүлээн. Ынчалза-даа чамдык районнар солуннары бо айтырыгже кошкак кичээнгей салганын база айтыры чугула.

Хамааты камгалалының пропагандазын моон соңгаар күштелдирери чугула деп санап турар бис. Ону чедип алырда бо чылын хамааты камгалалының болгаш иниити шериг-патриоттуг кижизидилгениң айтырыгларын чырыдар талазы-биле көрүлде-конкурсту чаплаар сорулга салдырган. Маңаа үүгле солуннар эвес, радио-телевидение база киржир.

Тыванын радиодамчыдылгазының ажылдакчылары эрткен чылын база идепкейлиг киришкенин демдеглээйн. Иниитизи-биле 20 хире дамчыдылганы хамааты камгалалынга тураскаатган. Оларның хөй кезиинде хамааты камгалалының тайбың үеде ужур-дузазын тайылбырлаарыга тураскааттынган. А тус черлериниң радиолары бо айтырыгже кичээнгей салбайн турар.

Тыва телевидение эрткен чылын 14 дамчыдылганы кылган. «Чонга хамааты камгалалының дугайында» деп рубриканың адаанга үүгле журналистер эвес, шөлүтүн ажыдалчылары курстап удуртукчулары база киржип турган.

Теле болгаш радиодамчыдылгаларынга хамааты камгалалын пропагандалаар херекке эрткен чылдың эгезинде ССРЭ-ниң Теле-радиокүркомунуң даргазының «Телевидение болгаш радио чепсек-херекселдери-биле чон ортузунга хамааты камгалалын пропагандалаарын организастаар дугайында» директивазы онза ужур-дузалыг болуп турар. Чурттакчы чоннуң билиг-мергежилин, чурттап турар черинин аайы-биле барымдаалап пропаганда ажылын канчаар чорударын ында тодаргайлаан. Хамааты камгалалынга хамаарышкан дамчыдылганы айда 15 минутадан эвээш эвести тускайлаарын база аңаа көргеи.

Ынчангаш ол сорулганы күүседири-биле хамааты камгалалының комплекстиг өөредилгезинден, хүннериндеи дорт дамчыдылганы кылыры чугула. Ол ышкаш хамааты камгалалынче кандыг кичээнгей салып турарын тус-тус партия, совет органнарының удуртукчулары, штабтар начальниктери, удуртукчулар, өөредилге черлериниң башкылары парлалга, радио-телевидение дамчыштыр чонга чырыдар болза эки.

Хамааты камгалалының иниити ажылы, оон пропагандазы штаб начальниктериниң хөй-иниити организациялар-биле кайы хире харылдаа тудуп алганындан база аажок хамааржыр. Сөөлгү чылдарда профвиделл ДОСААФ организациялары, «Билиг» иниитилели-биле. Кызыл Крест-биле харылдааны туткан сис, БАЛКЭ ТК-ның секретариады эрткен чылын бо ажылга комсомол организацияларын хаара тудар талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Ол хирезинде комсомол комитеттериниң хамааты камгалал пропагандазынга киржилгези амдаа сула.

Эрткен чылын республикага камгалал-массалыг ажылдың айы болган. Ону ДОСААФ обкому организастап эрттирген. Аңаа хамааты камгалалының штабтары база киржир, оон ужурдузазының дугайында тайылбыр ажылын кылып, хемчеглерни ажылдап кылган. Аас-биле тайылбыр ажылын «Билиг» иниитилелиниң шугуму-биле чорударга ажыктыг дээрзин амыдырал бадыткаан. «Билиг» иниитилелиниң республика организациязының болгаш оон районнарда иниитилелдериниң шугуму-биле хамааты камгалалын пропагандалаар талазы-биле комиссиялар тургустунган болгаш олар ажылдап турар. Олар эрткен чылын хамааты камгалалынга база шериг-патриоттуг кижизидиргеге хамаарышкан 600 ажыг лекцияларны номчаан.

Эрткен чылдың эгезинде РСФСР-ниң Культура министерствозунуң коллегиязы, РСФСР-ниң хамааты камгалал штабының партполитаппарады болгаш пропаганда киллизи культура-чырыдыышкын албан черинин, библиотекаларның, музейлерниң, кино организацияларының хамааты камгалалын чаа байдалдарда пропагандалаар талазы-биле эртем-практиктиг конференциязын организастаан. Аңаа үнген бүгү саналдарны хүлээп алган сүмелериге ажылдап киргген, оларны культура албан черлеринче болгаш хамааты камгалал штабтарынче чоруткан.

А оларның күүселдезин четпейн турар дээрзин түнелинде хомудал-биле чугаалаар апаар-дыр мен. Культура ажылдакчылары хамааты камгалалының пропагандазынга аажок идепкей чок киржип турар. Оларның оран-бажыңнарында астынган көргүзүг агитациялары безин үе-дүптен бээр туруп келгениниң саргарып, орултулап калгылаан.

Ам сорулга чүл дээрге, районнарның, хоорайларның хамааты камгалал штабтарының начальниктериниң пропаганда талазы-биле дузалакчыларының, хөй-иниити ажылдап турарларның идепкейлиг ажылы, харыысалгазы, оларның белеткели чугула болуп турар. Ынчан хамааты камгалалы үениң негелдезинге дүүштүр пропагандалап шыдаар бис.

АВТОМОБИЛЬДИ КАНЧААР ОЙНАП АЛЫРЫЛ?

● ТУСКАЙ КӨРДҮНГЕН СОРУЛГАЛЫГ КҮРҮНЕНИҢ ХУУ ЧОК ЧӨЭЛИЛЕРИН ҮНДҮРҮП ЭГЕЛЕЭН ●

Чиик автомобильдер болгаш мини-тракторлар садын алырының облигациялары эвилелдешкен республикаларның ажаалга кассаларынче кирген. Оларны үлеп-хуваары бүдүрүлгелериниң, организацияларның, албан черлериниң коллективтериниде эгелей берген.

Бо болуушкун эскертинмейн артын калбаан, дораан-на улуг сонуургалды болдура берген. Хереглекчилерге банк ачы-дузазының чаа хевириниң, оон негелделериниң байдалы кандыг болуру хөй-хөй кижилерни сонуургадып турар. ССРЭ-ниң Ажаалга банкызыйдан дынатканы болза, соңгаарладып болбас социал сорулгаларны күүседир дээш чоннуң акша-хөрөнгизин олче идепкейлиг хаара тудар сорулга-биле үр ажыглалдың бараанларын садын алырынга облигациялар хевирлиг тускай көрдүнген сорулгалыг хуу чок чөэлини бо чылын үндүрүп турар. Оларны иниитизи-биле он миллиард хире рубль түнге 6 миллион 610 муң кезек кылдыр тускай бүдүрүлгеге парлап үндурери көрдүнген.

Ойнап алыышкыннарның санында — аңгы-аңгы марканың чиик автомобильдери, мини-тракторлар, кожуглуг мотоциклер, соодукчулар, өңнүг телевизорлар, хепчуур машиналар — иниитизи-биле 16 аттыг дерилгелер бар. Облигация бүрүзүн аңаа ойнап аптар бараанның өртээнге дүүшкек үнелиг кылдыр үндүрген. Чижээ, ам бирээзи-ле 16 муң рубль үнелиг 20 муң облигацияны үндүрген. Оон бирээзи-биле «Волга» автомобильди ойнадып ап болур. Оон ыңай 5300 рубль үнелиг 70 муң облигацияның бирээзи-ле «Таврия» болгаш оон өскедаа маркаларның машиналарын ойнадып алыр. Муң рубль үнелиг 40 муң облигацияның бирээзинге-ле үш камералыг «Зил» деп соодукчу таваржыр. Арткан бараанларның аймаан чоокку үеде парлаар.

Бир-тээ, бараанларның санын ыызыгаарлап каан болганда, облигацияларны күшажылчы коллективтер, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттерин дамчыштыр тарадыр. Ажаалга банкызының салбырлары оларны бараанларның ат-бажын айтып, оларның тодаргай алыкчыларын көргүзүп каан бүдүрүлгелериниң, организацияларның даңзызын барымдаалап боттандырып чорудар.

Казахстанда, Киргизияда, Россия Федерациязының чамдык областарында, бо угланышкын-биле идепкейлиг ажыл чорудуп турар черлерде, облигацияларны садары ам эгелей берген. Ынчалза-даа оларны боттандыары арай саадап турар. Чүге дээрге оларны кылыр тускай бүдүрүлге өртектиг саазынларны чүгле автомобильдер болгаш минитракторлар ойнадырының облигацияларын парлаарынга ажыглаан. Арткан бараанларга ойнадыр облигацияларны чоокку үеде парлап үндүрер. Ынчангаш ам Ажаалга банкызының албан черлери хөй-хөй таварылгаларда чагыг киирикчилериниң алза чогуур түнну алгаш, квитанцияларны долдуруп берип турар. Ону олар октябрь 1-ге чедир облигацияларга ойнап ап болурлар. Облигациялар эзлери 1993 чылдың дургузунда ол үнелиг саазынларны бүрүткеп кааны магазиннерден ол-ла бараанларын ап болурлар.

Облигацияларны кандыг принцип ёзугаар үлеп-хуваап турар ирги деп айтыр чамдык регионнарга кээп болур. Ону ССРЭ-ниң Садыг министерствозу чорудуп турар. Ынчаар кылырда чурттуң үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээлинге эвилелдешкен республика бүрүзүнүң киирген үлүүн барымдаалап көрүп турар. А ол, бодунуң эзлчээнде, чурттап турар чоннуң саны-биле сыныг харылзаалыг дээрзи билдингир болгай.

(СЭТА-ның корр.).

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫЫР

Силерже бир дугаар чаа бижип олур мен, бижээн ужурум мындыг. Өске эшөөрлер-биле бир домей, мени дүвүредип, сонуургадып чоруур айтырыг — национал хевивис, өгбелеривистиң эки чаңчылдары. Шаандакы чонувустан бисте үүү артып калганыл, чаагай чаңчылдарывыс, чараш тыва хевивис үүге чоорту уттундуруп калганы ол?

Нация аайы-биле өске черлерде сагып чоруур чаңчылдарлыг, кедип чоруур национал хептиг дээрзин билир-ле болгай бис. А бистер база национал хевивисти үүгле сценага, көрүлде үезинде ажыглавайн, ону канчаар быжып, даарааарын айтыржып, арга-сумевис солчуп, солунувустуң бир булуңуунга тыва тоону, кадыг идикти, ачыр-дачыр тутчуп турар мөгелеривиске содакшудакты кандыг хевирлиг быжарын айтып, таныштырза үүл? Ол дугайын айтып бээр шевер холдуглар бисте кайын чок деп.

Оон ыңай найысылалывыска национал аъш-чемниг чемненилге черлери ажыдарын дилеп, деткип турарлар хөй-ле болгай. Чоокта чаа «Тыва» деп аттыг белүк база төрүттүүнүп келди, ол база биске бир чоргаарал, өөрүшкү.

А «Тыва» деп аттыг ай санында үнүп турар журналдыг болзувусса, кандыгыл? Чоорту бо дугайын өөренип көрзе үүл? Эш-өөрнүң бодалы, арга-сүмезин кандыг ирги? Өгбелеривистиң сагып чораан чаңчылдарын катап оттуруп, ону ам өзүп орар чаш салгалга уттунмас, кагдынмас кылдыр арттырып каары күзенчиг.

Алефтина ОЧУР.
Сүт-Хөл суур.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ҮҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының, төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82 «Шында»).

ССРЭ-ге «улуг өскерилгениң чылы», МАРН-ның МАР-ның социалистиг чаартылгаже угландырган VIII съездизи ТАРН-ның ТК-ының секретарьларынга болгаш Политбюро кежигүннеринге улуг салдарны чедирген. Олар оон-биле кады ССРЭ-ден келген чөвүлекчилер — Р. Наповтун, Мачаварианиниң, Райтериин, Мецгин, Аюшинин болгаш өскелериниң-даа сургаалдазынга база алзып турганнар. КУТВ-тун баштайгы доозукчуларының бирээзи С. Тока ТАРН-га «чөөн» турштун херен кырында илередикчизи болу берген. Оон «Чаа орук» солунга 1931 чылдың июнь 19-та «Республикада феодал харылзаалары узуткаттының тураар» деп үүлүнге Тыванын феодализмден социализмче шурап кирериниң формулазын берген: «Чурттта феодал харылзааларын шиитпирлии-биле тура тыртып, капиталистиг элементилерже шаап халдаашкынны күштелдирип турган, күш-ажылчы массаларны Тывага социалистиг тургузуушкунну дүргедедиринче баштаар бис». Ынчалза-даа партия ТК-ның болгаш ТКК-ның 1930 чылдың июльда каттышкан пленуму колхозтарның кол-кол хевирлери чоокку келир үеде машиналарны каттышкаш садып алырының, уксаалыг бүлүркүлерни кады салып алырының эң бөдүүн эштежилгелери, эң бөдүүн мал болгаш чер ажылының эштежилгелери болур ужурлуг деп тодараткан. Оларны кандыг-даа албадаашкын, дужаал чокка, эки тура ёзу-биле тургузар ужурлуг. Ынчалза-даа феодалдарның эт-хөренгизин хавырары болгаш феодалдыг харылзааларны узуткаары чөөннерге арттарының ажыл-агыйны коллективтиг чорударынче шилчириниң негелдези кылдыр сагындырып турган. КИКК-ның Чөөн секретариадының бүрүн коллективизацияны чорударынга таарымчалыг байдалдар Тывага ынчаарда чогунун дугайында сагындырыы турбуже, партияның 1932 чылда болган IX съездизи С. Токаның Тывага колхоз тургузуушкунунуң талазы-биле илеткелинге хамаарыштыр мындыг резолюцияны хүлээп алган: «ТАР-га бүрүн коллективизация беш чылдың иштинде колдуунда доозулган турар ужурлуг».

Партияның IX съездизи бодунуң айтыышкыннарын амыдыралга боттандырып чорудары-биле ТК-ны тургускан. Ол ТК-ның кежигүннери болза: Тастай-оол, Торгу-Хөйлеп, Дадарыкпай, Ужар-оол, Олжамай, Чүрмит-Дажы, Байыр-оол, Лопсан, Ламажык, Достай-оол Седип-оол, Кажаранмай Монгалбин, Серен, Това рищтай, Хүрел-оол, Чымыштай, Чүльдүм, Камова, Тамдычап, Санчаа, Сүндуй, Хавакчап, Пюрбю, Шагдыржап, Норзунмаа, Күдерек, Хайдып, Долумажап, Сагаандай, Серен, Тока, Танчай, Шагдыр-Сюрюн, Допчаа, Урумай: кежигүнге кандидаттар болза: Серен, Баазан, Калгакпан, Бүчүкей, Биче-оол, Сагды, Хырзыгбан, Кинчик.

ТК-ның Политбюрозунга Шагдыржап, Тока, Байыр, Чүльдүм, Хавакчап, Чүрмит-Дажы, Пүлчүк, Танчай, Лопсан; кежигүнге кандидаттарта — Шагдыр-Сюрюн, Серен, Камова, Тастай-оол олар кирген.

ТК-ның чингине секретарынга И. Шагдыржап, секретарьларынга — С. Тока, О. Байыр, С. Чүрмит-Дажы, О. Шагдыр-Сюрюн; секретарьларның кандидаттарынга — О. Хавакчап, К. Серен сонгуткан.

Намның IX съездизи ТАРН ТК-ның чанынга ТКК-ны база соңгаан. Оон составы: Аракчаа, Аюшин, Чадамба, Чолдак-оол Чурукпан, Чүльдүм, Ензак, Кижиир-оол, Хураганмай, Лопсан-Самбуу Лопсан, Ойдуп, Падан-оол, Борбак-оол, Бальчжима, Базыр-Сат, Пюрбю, Самбуу, Сандык, Сенгиижик, Серен Тыртык, Увангур, Сендип, Серенмаа, Суван-Хорлуу Сюрюн-оол, Сержиккей, Дажы, Данзык Дамбаш, Тываа, Дондуп, Увангур, ТКК-ның даргазынга К. Сандыкты, харыысалгалыг секретарынга — Ш. Лопсан-Самбууну, оргкилдис эргелекчизинге — Аюшинни соңгаан.

Намның IX съездизинин бүрүн коллективизацияже угланышкынын херек кырында боттандырары чурттуу баш мунгаш чоруккa чедирген, бүдүрүкчү күштериниң сандараарын болдурган...

1933 чылдың октябрьның 22-ден 28-ке чедир Кызылга ТАРН ТК-ның болгаш ТКК-ның 2-ги каттышкан оиза пленуму болган. Аңаа чөөн хажыдыышкыннарының чедирген уржуктарын ажыл эртериниң дугайында илеткелди чугаалажып көрген. Илеткелге хамаарыштыр 46 кижи санал бергеш, шүгүмчүлекчи болгаш бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле боттарының бодалдарын илереткенер. Намның Барыын-Хемчик кожкомунуң даргазы О. Полат бир дугаарында санал бергеш, илеткелдиң колкол түүнелдеринге каттыжып, албан-дужаал-биле тургустунган колхозтарның дугайын, кооперация садыынга дужаары-биле араттарның мал-маганын хураап ап турарының дугайын, хөренгизин хавырткан шаандакы феодалдарны нам кежигүннериниң боттарынга ажылдаар кылдыр албадап турарының дугайын, хөренгизин хавыртканнар-биле кижизиг харылзаа туткан кижилериниң безин соңгулда эргелерин кызырып турарының, эрге-чагырга органнарынга чагыртырындан араттарның ойталаар таварылгаларының дугайын, мал ажылын удуртурунуң кошкаанының дугайын чугаалааш, «улус» дээн сес феодалларга база хамааржыр болганда, тыва чазакты «улустун» эвес, а «малчын - тараачыннарның» чаза деп адаарын санаадаан...

Намның Тес-Хем кожкомунуң даргазы Байыр-солдун саналы солун болган: «Мен база-ла намның политиказын эвээш билир турган мен. Москвадан чедип келгеш, социализм дугайында, коммунизм дугайында хөлчок алгырып турдум, ынчалза-даа мээң ыыткыр сөстерим араттарга бичии-даа салдар халдатпайн турган... Шажын-чүдүлгелерни шоодуп, хүрээлерни үптеп, бурганнарны буза шаап турганлаа болзувусса, араттарның бүзүрел-чүдүлгезин узуткап шыдаваан бис. Чамдык нам кежигүннери ламалардан эм-таң дилеп, оларның дузазын ажыглап турган. Ламалар дораан-на: «Чүге үптеп, бастып турган хиренерде ам келгеш, эм-таң дилеп турар силер» — деп айтырыг салып турарлар.

Сан сайыды Тоткаанның чугаалааны болза: «Нам болгаш чазак боттарының частырыгларын эдип, улус мурнунга бөгүн чаа эвес, а эрткен чылдан бээр тайылбырлап турар. Ол чорук бистиң нам-чазаавыстың революсчузун бадыткап турар-дыр. Олар Лениннин айтыышкынын билир болганда, боттарының частырыгларын чажырбайн, а массаларның мурнунга ак сеткилдиибиле миннип турар».

Ынчаарга ТК-ның агитмассалыг килдизинин эргелекчизи Товарищтай, профэвилеллериниң даргазы Шагдыр-Сюрюн, ТАРН ТК-ның секретары О. Байыр, «Совтуртранстың» даргазы Чүнчүк-оол, Тыва Төп кооптуң даргазы Лопсан, Хавакчап болгаш өскелер-даа боттарынна са шүгүмчүлеп, алдаг-далдарын миннип турганнар. Чижээ, Товарищтайның чугаалааны болза: «Бир эвес мен бодумнуң революсчу ажылымга частырыг кылбаан мен дээр болзумза, шын эвес болур ийик. Ынчангаш бодунуң частырыгларын миннип, оларны эдип билир херек. Ынчаныс болза, революцияның хөрөөнге, намның хөрөөнге доктар кадып, моондактаар алаар сен... Бистиң кижи бүрүзү ынчаар кылып, намның чаңгыс эвин камгалаар херек. Намның 9-ку съездизинин үезинде Барыын-Хемчикке ажылдап турдум. Аңаа бистер база-ла коллективизацияны 55-60 хуу чедирген бис...

1932 чылда-ла, чер-черниң эрге-чагырга органнарынга ийиги соңгулдаларның үезинде, Тес-Хем кожуунунга ажылдап турган, өлөн каш частырыгларны кылган мен. Хоойлу ёзугаар соңгулда эргелерин алыр ужурлуг хөй кижилерниң эргелерин катап эгитпээн мен...»

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: 1933 чыл. ТАРН ТК-ның ажылдакчылары (солагай талазындан бирги одурутда): Аюшин, Иргит Шагдыржап, Нацов, артында турарлар: Тока, Чүнчүк-оол, Сандык болгаш Байыр.

Чурукту О. Охемчик Тыванын курархивинден хоолгалап тырттырган.

НАИЫРАЛДА КЫЗЫГААР ЧОК

ЭП-НАЙЫРАЛ СЕТКИЛДЕРНИҢ ДОҢУ

Тыванын кадыр дагларлыг малчын чери Мөнгүн-Тайга районга үе-дуптен бээр эп-найыралдыг, кожа чурттап келген Моолдуң Саглы, Бадрал. Дүргеи болгаш моол казахтарның Көк-Хөл сумуларындан төлээлер, аныяктар, өореникчилер удаа-дараа арга-дуржулга солчуп, аалдап кээп турарлар.

Бо удаада хой чылдар иштинде көрүшпейн, ужурашпайн чораан Баян-Өлгүй (Бай-Кавай) аймактың Сеңгил сумузунуң тывалары биске аалдап келгени — улуг өөрүшкү, найыралдың, сеткил-чүректің ханызындан таныжарының, төрелдежирининн байырлалы болган. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозка болгаш Мугур-Аксыга, ортумак школа чаныга ийи докулчак ак өглерни титкен . туктар, «Совет—моол найырал делгерезин!» деп лозун часкы хатка киискин турган.Шагдан бээр үстү берген удазынны тудуштуруп, ийи чурттуң тывалары ужуражып, арга-дуржулгазын солушкан.

— Төрелдер, амыр-менди чурттап тур силер бе? Бис силернин-биле ужуражып, амырап, чыргап тур бис. Ак судувустү, чиңгир кадаавысты тудуп тур бис — дээш, Сеңгил сумузунуң нам даргазы А. Ариунаа кадак кыында салган сүт куткан шаажан аякты райкүүсконм даргазы Ш. И. Намыга сунду.

Аяк шайны ол амзааш, совет-моол найыралга турасканткан конференцияның президиумунга дамчыткан. Сүүтү конференция киржикчилери амзап, чолукшаннар.

Сумуда улусчу хыналда даргазы Магсырның допчу чугаазы-биле алырга, амгы Сеңгил тывалары 1921-1926 чылдарда Успа-Нур аймакка, 1926-1932 чылдарда Кобду аймакка, 1940 чылда Баян-Өлгүй аймакка каттышкан. А 1963 чылда Ак-Хем (Сеңги сумузу) тургустунган. Чурттап турар девискээри — 6400 дөрбелчин километр, чурттакчы чону—6700 ажыг: моолдар, казахтар, тывалар. Сумуда 700 ажыг тывалар 160—170 ереге боон чурттап турар. Мал ажыл-агыйлыг: 150 мүң ажыг мал-маганыг. Күрүнеге 1400—1500 тонна эттти, 120 тонна дүктү дужаап турар. Шээр мал 220 хире ыштагларда, теве—3, чылгы—6, инек—20 хире черлерде турап турар. Моон алган кеорге. Мөнгүн-Тайгабиле Сеңгил сумузунуң ажыл, амыдыралы дөмейлешкен.

Сумуда 10 чыл школазы бар. Ында моол, казах дылдарда өөренип турар. Тыва дылды амга келир өөренмейн келген. Эрткен чылын ийи башны Кызылга башкылар билиг бедилер институтка 45 хонук иштинде тыва дылдын өөредилге номнарын өөренгеннер. Бо чылдан эгелээш, «Шын» солунну, «Агитаторуң блокнодун» номчуур аас-кежиктиг болганын, чежемейниң-даа төрээн дылын өөренмейн турза, ол дыл кажан-даа уттундурбазын, тыва дылынга чоргааралын хөгжүм башкызы Чимит-Доржу сеткилиниң ханызындан чугаалады.

Конференцияга тыва чанчылдар, ёзулалдар дугайында шүүлүктер бижип, аас чогаалын чыып бижип чоруур А. Өнержаптың чугаазы кончуг солун болган. Оон чугаазындан үлегер домактарның чамдыызын номчукчуга бараалгадып көрейн: «Дылдыг болганда сөглээр», «Аът бажынче хакпас», «Сөөкту эки хемдикир». Чокка эжин кызавас», «Дилги дүгүнден баар, киш кежиден баар» дээш оон-даа хөй.

Сеңгил тываларының чанчылдарының, ёзулалдарының дугайында Магсырның чугаазы бүгү улустуң кичээнгейин хаара туткан. Ол мендилежирининн, чолушуурунуң, ег иштинге ыяап-ла сагыыр чанчылдар дугайында чугаалады. Бистиң-биле шуут дөмей болду.

Ирбин Цербэй назыны улуг-даа болза, тывызык, чечен-мерген состуг, ыраажы кижи болду. Алтай-таңдызын йөрээрин, аңчыларның ёзулалдарын чугаалады: «Малгажынга байыткан, довураанга тоттуугаи...» дээш-ле лыка хой йөрээлдерни чугаалааш, ырлаптар аяныг, сүүк, хоюг үннүг ыраажыны магаладывыс.

Нам даргазы А. Ариунааның чугаазы-биле алырга, демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң ниитилел амыдыралынче, ханылан киргенибиле, национал культураны, уттундурүп бар чыдар чанчылдарны, ёзулалдарны, тыва хөп-сын, сава-саңга, эдилеллерни сереглип, диргизип эгелээн. Оон кеску херечизинге 1989 чылда тургустунган «Ак-Хем» деп аас чогаалының аксамблин чоргаарал-биле адап болур. Оон удуртукчузу 18 чыл иштинде трактор эмнүп ажыдап чораан А. Борихуу. Ол баянга, ингилге, бызаанчыга хостуг ойнаар, ырлаар, шүлүктээр, тоолду бызаанчы-биле үдеп оргаш, ырлап ылар, төрүмелиннен салым-чаяаныг кижи. Ансамбльде 10 кижи ажыллап алган акшазы-биле чурттап, ажылдап турар коллектив болду.

Конференция соонда «Ак-Хем» ансамбльдің ийи кектиг концерти болган. Бирги кеззэнге оваа дагыырын, кудага йөрээлдерни, ооп. уругну олуруштуварын, чинчи чажырын ойнаарын, «хулур-хулур» деп оюнну, бүрүгу модл, казах ырларны күүсеткеннер. Ийиги кеззэнге дөрт дылга (орус, тыва казах, моол) ыры-шоорну, танцы-самны көргүстүлер. «Теве-Хая», «Декей-оо», «Улуг-Хемим», «Хөндергейим» деп бистиң ырларывысты улуг чоргаарал-биле ырладылар. Танцыларының шимчээшкини оожум-даа болза, дыка оизагай.

Моол тываларының концертинге харыы кылдыр ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң бот-тывынгыр артистери концерт көргүскен. Аалчылар сыгыт, хөөмей, каргырааны магадаанар, чүге дээрге олар сыгыртып, каргыраалап билбес. Концерттерни, конференцияны видеомагнитофонга камера дамчыштыр олар-даа, бистер-даа тырттырып алган бис — музейге, төөгүге артып калыр бичин салгалдарга өөредиг болур кылдыр. Келген аалчылар-биле баг кагарынга, даш көдүреринге, тевектээринге маргылдаалар база болган. Кайы-даа тала ачыр-дачыр тутчуп, тиилекчилер ол-бо талалардан деп чыгыы болган.

Сеңгил сумузунуң бойдузу, агаары Мөнгүн-Тайга-биле дөмей: бедик-бедик даглар аразында (эң-не бедии 4593 метр). Комбу деп улуг хемниң эриин дургаар чурттап турарлар. Аргар, кошкар, те, чуңма, сыын-мыйтак дээш кандыг-даа ан-мөң бар чер. Аңнарның эң-не элбээ — тарбаган. Чыл санында 6-7 мүң алтайның кажа тарбаганының кежин күрүнеге дужаар. Керээ ёзугаар бир аңчы 100-300 чедир тарбаган өлүрерин хүлээнир. 500 чедир өлүрген кижи чемпион болур. Олар чайның үш айында хой, өшкү дөгерип чивес, тарбаган эъдибиле, балык-биле амыдыраар.

Концертке көргүскен «Ийи аңчы» деп баштак көргүзүүнде тарбаганларны көргүзүп, алыксак-чиксек, ажырымчы, хоптак сеткилдиг кижини кочулап турар. Чүге дээрге Сеңгил тываларында ындыг сеткил чок, дузааргак, човаачал, улуургавас, биче сеткилдиг, ажыкчаагай, төрээнзек сеткил-чүректиг улус. Оларның аас чогаалын, дыл-домаан, төөгүзүн, амыдыралын, ажылыжын өөренип шинчилээр болза, эртем ажыдыышкынарын кылып болур.

Ийи аңгы күрүнеде чурттап турар-даа болзувусса, дылывыс, чаңчылдарывыс, ёзулалдарывыс, аажы-чаныывыс дөмей болганынга деңнеп четпес өөрээн бис. Ол өөрүшкүде кызыгаар чок. Аравыста моон соңгааргы найыралдыг харылзаалар, хөлдарывыста дамырлар дег, чаңгыс чүректиг согуубиле улам дынзыг соп, мөңгежий бээр. Ону амгы салгал улам ханыладып уламчылаар.

Саая МАЙНАК.
Мөнгүн-Тайга райкүүскомдуң культура килдизиниң эргелекчизи.

ХА-ДУҢМАЛАРГА СӨЗҮМ

Совет-моол найырал ниитилелиниң Мөнгүн-Тайга район чөвүлелиниң конференциязынга чалаткан Баян-Өлгүй аймактың Сеңгил сумузунуң төлээлериниң Мугур-Аксыга келгеннинге алдар болдуруп, ында тыва чоннуң дыл-домак аяныбиле шүлүкчү Салчак Молдурганың шүлүктээн чугаазын мооң адаанда парладывыс.

Кара баарывыс көгү болган,
Караавыстың огу апарган,
Хан-дамырывыстан хин чаңгыс
Хайыралдыг төрелдер, мендээ:
Кара, Көк-Моңчактар, Сояннар,
Хамык Хөйүктер силерде тур.
Алдай-делег, Каксаан-Иргиттер —
Аймаадар бүдүү бисте бар тур.
Үгу, дөзү бүргүт кужун
Уязынан үнгеннер бар тур —
Бугат сумуларда чөнүүнер
Буурул Сеңмит ынча диген тур.

Кызыл дилгиже эзир ыткаш,
Кыңчыктырбайн-даа ылып алыр.
Улуг олчага аайлыг болган
Лутарин — ача сураглыг тур.
Өөр сарлыктар допчузу шөйүп,
Өшкүден чөөк дырап, сайгарган,
Аң, мал-биле акташкан өөрну
Адап, санап кайын төдер мен!
Ха-дуңма дыл, чогаалывысты
Харагалзап, хелемечилер
Кайгамчык Кыс башкыңарны бис
Ханы хүндүлээр-даа улус бис.
Карышкак кулактың орнунга
Карак-биле черзилээни шуут:
Бай-Кавайның шырайын, нүүрүн
Мага-бодуңарнан тыптывыс.

Баскан изин черивис утпас
Максыр, Сербей, Өлержап — ага,
Ай, хүн дег Ариунаа дуңма,
Ак сүт, хадак сөңнеп, туттуңар.
Мөңгүн таңдывыс көрүп турда,
Бөгүн баштажып турар тур бис.
Беш-Богданан*-даа артык ыдык
Мендиңер дээш амырап тур бис.
Дагларывыс улуг-ла харын,
Даайларывыс оон-даа улуг тур,
Арта баспас сүзүк, ёзуңар,
Алгыжыңар, сүт дег, арыг тур.
Артта дагаан овааңар көрдүм,

«Ак-Хемиңер* ырын дыңнадым:
Аал-чуртуңар овур-дүрзүзү,
Алыс омааңар-даа бүрүн тур.
Хар, меңгилиг көк сыннарывыс,
Кара черивис-даа көгү тудуш,
Чергелешкен өг, мал, сүрүүвүс,
Челе, хөневис-даа кожа тур.
Ачылыг* биле Хиндиктиг-Хөл,
Агым Хомду, хензиг Мугур-Хем
Арт-сыя ажыр, ыракта-даа бол,
Акы-дуңмалар душкан тур бис.

Хокшул, амывыс аңгы-башка,
Коданывысты хил чарган бол,
Найыралда кызыгаар чок деп
Найтуп тур мен, эргим төрелдер!
Хайыралыг силеримге сөс,
Кандай дылым-даа чедишпес тур:
Караамның суун сула салыптым,
Каттырып, ылап-даа туру мен.
Шевер, уран эрги домааңар
Чемиралбээн, бүдүн олчаан тур.
Чадыкпаан, хөңүкпээн шүлүүм дээш
Салчак кижи кемзинин тур мен.
Саргып, сактыжып чоруур ыылдыр
Салым ынчаар чалаттыган туру.

Шаг-төре аңдарлып-дүңдерлип,
Салгарлып туру — эл-хол болуул.
«Чин көргеш, ыт ээрип-даа турза,
Шимчээшкинивис доктаавас» деп,
Бурунгуларывыс номнаан тур —
Бурунгаарлап ораал, ха-дуңма!
Калга, дөрбет, уранхай сөөк,
Казак, тыва чону-даа бир баг
Бай-Кавайдар. Сеңгилиңер
Мандып, хөгжүп-ле турар болзун!

Аал-оранывыс кожа-хелбээ:
Аргыжып, хөочулажып чоруул,
Уткужар даңывыс медээзин
Улар куш чарлазын, төрелдер!

* Беш-Богда — Таван-Богда (даг)
* «Ак-Хем» — ындыг аттыг тыва ансамбль
* Ачылыг — Ачит-Нур (көл)

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

АПРЕЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Парус адаанга өлүм». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.40 Мультфильмнер. 10.05 «Диригг амытаннар оранында». 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.00—13.45 «Бистиң салгаашкыныывыс». «Орус уран чүүлдүн 100 чылы». 15.45 Ажыл-херекчи идеялар ярмарказы. 17.00 Бичии концерт. 17.15 Барымдаалыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 17.45 «Хөгжүмүг каникулдар...» 18.30 «Ye». 19.00 «Бир намдардан үзүндүлер». Фильм-балет. Аргентин композиторларның музыказынга. 19.50 «Парус адаанга өлүм». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Операга ынактарын телеклуву. 22.50 Аныяктар медээчизи. 23.20 Ф. Шопен. «Интредукция болгаш кыланнааш полонез». 23.30 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. Н. В. Гоголь—«Өлүг сүнезиннер». 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бойдус эртеми. 2 класс. Часкы аалчылар. 10.55 Эруди ттерге дамчыдылга. 12.00 «Бүгүде, эки». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.05 Ритмниг гимнастика. 13.35 Уран-чечен фильм. «Баштайгы өөрүшкүлер». 4-кү сериязы. 14.45—15.15 Бадминтон. Европа чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильмнер программазы. 18.30 «Красноярскиниң Күрүнеениң оперетта театрының гастрольдары». Реклама. 18.40 «Болчаг шагы». Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи М. А. Рамазанова-биле ужуражыышкын. 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Чугула интервью». «Мээң суурум — мээң салым-чолум». 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуна... чаштар!». 20.15 «Боттун мунгагдалын ажыл эртер». 20.30 — 01.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда — кино допчулалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Ye». 19.00 О. Сулейманов. «Чер, кижиге мөгей» шүлүглел. Автор номчуур. 19.35 Р. Штраус. Симфониктиг шүлүглел «Дон Жуан». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

АПРЕЛЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Дашталган сагыш-сеткил»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда. **Видеозал: «Мегелеткен кижи»** 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 161 киночыыны 9.30, **Киноклуб** 10.50, 14.50, **«Өзулуг кижи дугайында тоожу»** 12.30, **«Мээң ынак Раджам»** 16.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Меге даңгырак»** 13.00, **«Бачыттыг доллар»** 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Ак сөөк»** 15.00, 19.30, **«Хоютку»** 16.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Тоянчы болгаш куу»** 17.30, 19.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барын чүктен хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне агаарның температуразы 5—10, чамдык черлерге 0—5 градус соор, хүндус 6—11, чамдык черлерге 0—5 градус чылыыр.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хаттың дүргени секундада 9—14 метр. Дүне 3—5 градус соор, хүндус 6—8 градус чылыыр.

ССРЭ-НИҢ ИХМ-НИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче өөредип чорудар курсантылар чыылдазын Тыва АССР-ниң ИХМ-и чарлап тур. Дээди өөредилге черлеринге өөренирининн хуусаазы дөрт чыл, ортумак өөредилге черлеринге ийи чыл.

Тыва АССР-ниң иштики херектер органнарынга БХСС, УР, истелге килдизиниге болгаш милицияның участок инспекторларының албанынга ажылдаар дээди болгаш ортумак түскай юридиктиг эртемниг специалистерни школалар белеткээр.

Школаларга Совет Армияга албан эрттирген эр кижилерни, а Омскиниң дээди школазы шериг албанынга тааржыр, кадыы эки, ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр.

Школаларга кирерин күзээннер орус дыл болгаш литературага чогаадыг, төөгүге аас-биле, дээди школага кирерлер үшкү эртемге — обществоведениеге экзамен дужаар.

Өөредилге черлеринге кирерин күзээннер июнь 15-ке чедир Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр килдизинге келир азы районнарның ИХК-га баар. Кадыының байдалының дугайында шыызылганы, ортумак эртеминиң дугайында аттестатты (Омскиниң дээди школазынга кирер кандидаттар ап турар демдектерни айыткан школадан шыызылганы, шериг биледин, сөөлгү ажылдап турган черинден азы өөредилге, шериг черинден характеристиканы. 3х4 хемчээлдиг 4, 9х12 хемчээлдиг 1 фото-чуруктуу. СЭКП азы ВЛКСМ хооркомуидан, райкомундан чоруткан бижиин эккээр.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр килдизиндеи бижиктерни алганнар өөредилге черлеринге чедир халас чоруур эргелиг. Конкурсту эрткен кандидаттарны, өөредилге черлеринге киир санаткан соонда, халас чем, идик-хеп, общежитие-биле хандырар. Оон ынай ай санында 40 рубль хемчээлдиг стипендияны төлеп бээр.

Киреринин экзаменнерин июль 1-ден сентябрьга чедир Кызылдың пединститудунуң баазазынга эрттирер.

Айтырыгларны тургузарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр килдизинге, 107 кабинетке келир, телефоннары 92-2-55, 92-3-88.

Хоорайның дамчыдылга хоолайларындан сугну чайгы суттарылгага ажыглап турар хоорайның чурттакчылары суг дээш төлевирни 1990 чылдың май 15-ке чедир шүүштүрүп хынаарын Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агыйының суг-канал бүдүрүлгези диеп тур.

Ындыг шүүштүрүлгени эрттирбээн кижилерге чурттакчыларга моон соңгаар сугну бербес.

Суг-канал бүдүрүлгезиниң адреси: Кызыл, Баян-Кол кудумчузу, бажын № 5 «а», суг ажыглакчыларының учёт-даңзызын кылыр килдистің телефону 3-16-05.

Тыванын көдээ ажылагый техникуму кирип өөренир болгаш бот-өөредилгелиг салбырларның ийи ай хуусаалыг курстарынга сургуулдар хүлээп алырын баш бурунгаар чарлап тур. Ол курстарга 8—10 класстар доосканнар кижилерни бо чылдың май 5-тен июль 5-ке чедир хүлээп алыр.

Курстарны доосканнар үк техникумга киреринин экзаменнерни дужаар. Өөренирин күзээннер билдириишкинни директорнуң адынга бижиир болгаш 12012 дугаарлыг агар санче 18 рубльди шилчидер. Эртеминиң дугайында документилерин ап алгаш келир.

Бистин адрезивис: Кызыл, Дружба кудумчузу, 2 «а». Телефон №№ 3-25-53 3-25-70.

ДОСААФ: чаа ажыл-херектер

Бөгүн ДОСААФ-тың хүрээлеңинде республика ниитилелдериниң 74476 кежигүү бөктаан турар. Ол дөрт 14 хардан өрү назылыг ажылчы чоннарның болгаш школачыларның 30 ажыг хүүзу-дур.

Аныяктарының шериг-патриоттуг кижизидилгезинче онзагай кичээнгейни угландырып турар. Чуртта национал-даар аразының харылзаадарында нарын байдалдар тургустунуп келгени-биле холбаштыр өөреникчилерниң шериг-патриоттуг болгаш интернационалчы кижизидилгезинче угланган ажыл чаа хеңнеже кирген.

ДОСААФ комитеттери Чепсентиг Күштерниң, күш-ажылдың, партияның хоочуларын шериг-патриоттуг пропагандаже хаара тударының ажылын калбарты берген. Амгы үеде бо ажылче курлавырда аныяк дайынчыларны ылгыгыл. АДР-ге интернационалчы хүлээлгезин күүсеп чораан ооларны база киноэкитпре берген.

Херек ырында бүдүрүлге, тудуг, совхоз, албан чери өөредилге черлеринде эге организациялар ажылдап турар. Оларның эргелинде кара боолаар боолар. 56 тир, 72 спортчу автомобиль болгаш мотоцикл, 10 ажыг радио станциялар болгаш өске-даа техника аймаа бар.

ДОСААФ-тың өөредилге организациялары болгунуң колсорулгазын күүседириниң хөрээзинге — Совет Армияның хүрээлеңинге аныяктарны белеткээринге бодунуң күжеваншкиннерин үндүрүп турар. Ам шериг назыны чеде берген үш кижиниң бирээзи-ле ДОСААФ школазынга белеткелди эртип турар.

Келир үениң дайынчылары ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазының башкызы А. В. Рудинге чылыг сөстерни чугаалап, өөредилге дээш аңаа өөрүп четтиргенин илередип турарлар. Александр Вячеславович аныяк кижилерге кончуг кичээнгейлиг болуп, материал бүргүзүн билдингир болгаш солун кылдыр тайылбырлап берип келген.

Чоокта чаа оон бөлүүнүң курсантылары КАИ шылгалдаларын дужаарынга багай демдек албаанар. Олар болза, Бояровка суурдан келген комбайнерниң дузалакчызы Иван Бадыи, Ээрбек суур чурттуг, дузалакчы хойжу Аяс Маады, Кунгуртуг суурдан ажылчын Тимур Очур болгаш оларның өске-даа эш-өөрлери-дир.

Аныяктарны шериг хөрээнге белеткээр ажылга бистин хей-ниити активчилеривис улуг үлүүн киирген. Оларга ДОСААФ эге организацияларының даргалары Борис Андросов (автоорук техникуму). Алексей Кыргыс (Бай-Даг ортумак школазы), Павел Попов (Тыванын электри четкилери) хамааржыр.

Ниитилелдиң материал-техниктиг баазазы дыка бызыыккан. Республиканың камгалап ниитилели 2 миллион 246 мүң рубльдин капитал салыышкынарын шингээлип алган. Бо аразында ийи автодромну, Сарыг-Сеп суурда 50 метр хемчээлдиг хааглыг тирни, Шагаан-Арыг хоорайда картодромну туткан.

Николай КОРОТАЕВ.
Тыванын ДОСААФ обкомунуң даргазы.

БИСТИҢ ААЛЧЫЛАРЫВЫС

Красноярскиниң оперетта театрының артистериниң катты-хөглүг, хөй танцы-самныг оюн көргүзүглери Тыванын хөгжүм-шин театрында эгелээн. Дыштаныр хүннерде концерттер, шиилер болгулаан. Кызылчылар өөнүктериниң уран талантызын магадап көөр дээш театрның улуг залын чык долдур олуруптар болду.

Аалдап келген артистериниң удуртукчузу В. Т. Линецский-биле чугаалашкан бис:

— Тывага 1986 чылда чораан бис. Ынчан ойнагылаан шиилер база кирип турар. Ол үеден бээр белеткээн шиилеривис база бар. Оон бирээзинге «Часпас адыгжы Федот дугайында» шин хамааржыр. Оон аңгыда уругларга шиилер бар.

Эрткен дөрт чылда Красноярскиниң бо оперетта театры Москвага, Новгородка, Украинага, Сахалинге, Ортаа Азияга, Төп Россияның хоорайларынга ойнаанар. Эрткен чылын Ленинградче ийи дугаар оюннар көргүзүп чорааны солун болган. Ынчан бо коллективке чаа актерлар база немешкен.

Кызылга эрткен чылдарда шиилерге ойнап келген артистерден РСФСР-ниң алдарлыг артизи Виктор Иванович Волков бар. Онзагай үннүг артист. Сценага кончуг аяныг ойнаар, чогаалдың маадырларының бодалын база иүзелдерин, мунгагдалдарын, өөрүшкүзүн тодарадып ойнаар талантылыын демдеглээр ужурлуг. Ол ышкаш Валентина Васильевна Юркевич РСФСР-ниң алдарлыг артизи болгай— деп, удуртукчу чугаалады. Кызылга бир дугаар ойнап келген аныяк артистен Наталья Привалованы адады.

ЧУРУКТАРДА: «Баядера», «Цыган барону» деп оперетталардан көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

СОЛУН ДЕЛГЕЛГЕЛЕР

Кызыл районуң Шамбалыг суурга аъш-чемниң болгаш уран кылыгларының делгелгези болуп эрткен. Делгелгенің түннелин хөрээженнер чөвүлелиниң кежигүннери үндүрген. Уран кылыглар мастери деп атка Клара Монгуш, амданныг аъш-чем мастери деп атка Анай Мортуй-оол, Анай Анмар, Галина Ховалыг төлептиг болган.

Делгелге солун болган. Суурнуң чурттакчылары оорган хол-биле угулзалап кылган хевисти, даараан шыва болгаш кышкы тонну, кухняга азар өрттедип угулзаган херекселдерни болгаш өске-даа уран кылыгларны сонуургап көрген.

Түннелдерни түс-түс агитквартиралар аайы-биле база үндүргеи. Анаа тиилекчи болган хөрээженнерни өртектиг белектер-биле шаннаан.

Делгелгелер-даа, тыва үннар-даа көрүктүлериниң сонуургалын чаалап алган. Олар аныяк кижилерге улуг салдарлыг болган.

Сара МОНГУШ.
Кызыл район.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия. — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 399. ТС—00283.